१०१
११

101
11

'अथ'

ग्रन्थका नामः-	"बृहदारण्यकोपनिषत्" Brhadaranyakopanishad.	(प्रथमाध्याया दारभ्य चतुर्थाध्यायपर्यन्ता) (मूलमात्र)
कर्तृनामः-	...	
विषयः-	'वैदिकसाहित्यम्' Vedic literature	

p. 21. SNO 59
Mss Catalog.

178

सएवात्मा महादेवा मम देवाहि महाहारः

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ सकलनायकं तु पंच । अथ पुनर्गोस्मि महादेव तत्त्वकारुण्यलेशान्नः ॥ पि
ज्ञानघनरूपोस्मि शिवोस्मि किमतः परं । नाभिजं स्मि नयं ज्ञात्वा पंचाः कर
णजंभरणान्तं ॥ अंतःकरणभावेश्च साक्षिमात्रं स्थितो हरिः ॥
साक्षिमात्रं स्थितः स्वाहं अमगोस्मि किमतः परं । व्यावीरिक्तं तदं
सर्वं स्वस्वरूपश्च यत्रेन स्वात्मास एवाहि परं शिवः अस्तु पालं नमोस्तु पः ॥
पुरो नव द्वौ दृती स्यात् तुत्राभावे नरं दुरतः ॥ एवं वृत्तौ स्तुयाजी
यो कर्मपाशो सदाशिवः ॥ जीवः शिवः शिवो जीवः सदाशिवः के
वलः शिवः ॥ पाशबद्धस्तथा जीवः पाशमुक्तः सदाशिवः ॥
शिवमपाधिक्रमस्पं विक्रमपः शिवशैशिवापायिक्रमरूप
पाशिपरूपाप विक्रमये ॥ शिवस्याहरूपं विक्रमार्थमो ब्रह्मरूपं शिवं
पंचानरं

१०९/९९

१०१/११

पत्रं १ लुप्त

१

॥ॐ श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः सूर्य
श्चक्षुर्वातः प्राणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः संवत्सर आत्माश्वस्य मे
ध्यस्य द्यौः पृष्ठमंतरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्यं दिशः पार्श्वे अवां
तरदिशः पर्शव ऋतवोंगानि मासाश्चार्द्धमासाश्च पर्वाण्यहोरा
त्राणि प्रतिष्ठा नक्षत्राण्यस्थीनि नभो मांसानि ऊवध्यं सिकताः
सिंधवो गुदा यकृच्च क्लोमानश्च पर्वता ओषधयश्च वनस्पतय
श्च लोमान्युद्यन्पूर्वार्द्धो निम्लोचंजघनार्द्धो यद्विजृंभते तद्विद्यो
तते यद्विधूनुते तत्स्तनयति यन्मेहति तद्वर्षति वागेवास्य वा
क्॥१॥ अहर्वा अश्वं पुरस्तान्महिमान्वजायत तस्य पूर्वे समुद्रे यो
नी रात्रिरेनं पश्चान्महिमान्वजायत तस्यापरे समुद्रे योनिरेतौ वा
अश्वं महिमानावभितः संबभूवतुर्हयो भूत्वा देवानवहद्वा
जी गंधर्वानर्वासुरानश्वो मनुष्यान्समुद्र एवास्य बंधुः समुद्रो योनिः॥ १

॥१॥ प्रथमं ब्राह्मणं ॥ नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्युनैवेदमावृत
मासीदशनाययाशनाया हि मृत्युस्तन्मनोकुरुतात्मन्वी स्या
मिति सोर्चन्नचरत्तस्यार्चत आपोजायंतार्चते वै मे कमभूदिति
तदेवार्कस्यार्कत्वं कं ह वा अस्मै भवति य एवमेतदर्कस्यार्कत्वं वेद ॥१॥
आपो वा अर्कस्तद्यदपां शर आसीत्तत्समहन्यत सा पृथिव्यभव
त्तस्यामश्राम्यत्तस्य श्रांतस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्त्तताग्निः ॥२॥
स त्रेधात्मानं व्यकुरुतादित्यं तृतीयं वायुं तृतीयं स एष प्राणस्त्रेधा वि
हितस्तस्य प्राची दिक्शिरो सौ चासौ चेर्मौ अथास्य प्रतीची दिक्पुच्छ
मसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः पृष्ठमंतरिक्षमु
दरमियमुरः स एषोप्सु प्रतिष्ठितो यत्र क्व चैति तदेव प्रतितिष्ठत्ये
वं विद्वान् ॥३॥ सोकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा
वाचं मिथुनं समभवदशनायां मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत्स संवत्सरो

न्नवन्नहपुराततःसंवत्सरआसतमेतावंतंकालमबिभर्यावान्सं
वत्सरस्तमेतावतःकालस्यपरस्तादसृजततंजातमभिव्याददात्स
भाणकरोत्सैववागभवत्॥४॥सऐक्षतयदिवाइममभिमंस्ये
कनीयोन्नंकरिष्यइतिसतयावाचातेनात्मनेदंसर्वमसृजतयदि
दंकिंचर्चोयजूंषिसामानिछंदांसियज्ञान्प्रजांपशून्सयद्यदेवासृज
वा ध ततत्तदत्तुमध्रियतसर्वंवाअत्तीतितददितेरदितित्वंसर्वस्यैतस्या
त्ताभवतिसर्वमस्यान्नंभवतियएवमेतददितेरदितित्वंवेद॥५॥
सोकामयतभूयसायज्ञेनभूयोयजेयेतिसोश्राम्यत्सतपोतप्यत
तस्यश्रांतस्यतप्तस्ययशोवीर्यमुदक्रामत्प्राणावैयशोवीर्यंतत्प्रा
णेषूत्क्रांतेषुशरीरंश्वयितुमध्रियततस्यशरीरएवमनआसीत्
॥६॥सोकामयतमेध्यंमइदंस्यादात्मन्व्यनेनस्यामितिततोश्वःस २
मभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदितितदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम

षहवाअश्वमेधंवेदयएनमेवंवेदतमनवरुध्यैवामन्यततँसंवत्सर
स्यपरस्तादात्मनआलभततपशून्देवताभ्यःप्रत्यौहत्तस्मात्सर्वदे
वत्यंप्रोक्षितंप्राजापत्यमालभंतेएषहवाअश्वमेधोयएषतपति
तस्यसंवत्सरआत्मायमग्निरर्कस्तस्येमेलोकाआत्मानस्तावेतावर्का
श्वमेधौसोपुनरेकैवदेवताभवतिमृत्युरेवापपुनर्मृत्युंजयतिनै
नंमृत्युराप्नोतिमृत्युरस्यात्माभवत्येतासांदेवतानामेकोभवति॥७॥
द्वितीयंब्राह्मणं॥हरिः॥द्वयाहप्राजापत्यादेवाश्चासुराश्चततःकानी
यसाएवदेवाज्यायसाअसुरास्तएषुलोकेष्वस्पर्धंततेहदेवाऊचु
र्हंतासुरान्यज्ञउद्गीथेनात्ययामेति॥१॥तेहवाचमूचुस्त्वंनउद्
गायेतितथेतितेभ्योवागुदगायद्योवाचिभोगस्तंदेवेभ्यआगायद्य
त्कल्याणंवदतितदात्मनेतेविदुरनेनवैनउद्गात्रात्येष्यंतीतितम
भिद्रुत्यपाप्मनाविध्यन्सयःसपाप्मायदेवेदमप्रतिरूपंवदतिसएव

सपाप्मा ॥२॥ अथ ह प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण उदगा
यद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति तदात्मने ते
विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यंतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः सपाप्मा य
देवेदमप्रतिरूपं जिघ्रति स एव सपाप्मा ॥३॥ अथ ह चक्षुरूचुस्त्वं न उद्गाये
ति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुदगायद्यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्क
ल्याणं पश्यति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यंतीति तमभिद्रुत्य
पाप्मनाविध्यन्स यः सपाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति स एव सपाप्मा ॥४॥
अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमुदगायद्यः श्रोत्रे भो
गस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं शृणोति तदात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गा
त्रात्येष्यंतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स यः सपाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणो
ति स एव सपाप्मा ॥५॥ अथ ह मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उ
दगायद्यो मनसि भोगस्तं देवेभ्य आगायद्यत्कल्याणं संकल्पयति त ३
दात्मने ते विदुरनेन वै न उद्गात्रात्येष्यंतीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविध्यन्स

यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपꣳ संकल्पयति स एव स पाप्मैवमु खल्वेता
देवताः पाप्मभिरुपासृजन्नेवमेनाः पाप्मनाविध्यन् ॥१५॥ अथ हेममासन
न्यं प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्य एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै न
उद्गात्रात्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाविव्यत्सन्स यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्व
ꣳसेतैवꣳ हैव विध्वꣳसमाना विष्वञ्चो विनेशुस्ततो देवा अभवन्परासुरा
भवत्यात्मना परास्य द्विषन्भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद ॥१६॥ ते होचुः क्व नु
सोऽभूद्यो न इत्थमसक्तेत्ययमास्येऽन्तरिति सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानाꣳ
हि रसः ॥१७॥ सा वा एषा देवता दूर्नाम दूरꣳ ह्यस्या मृत्युर्दूरꣳ ह वा अ
स्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥१८॥ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मा
नं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामन्तस्तद्गमयां चकार तदासां पाप्मनो वि
न्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति
॥१९॥ सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्याथैना मृ

त्युमत्यवहत्॥२०॥सवैवाचमेवप्रथमामत्यवहत्सायदामृत्युमत्यमुच्यत
सोग्निरभवत्सोयमग्निःपरेणमृत्युमतिक्रांतोदीप्यते॥२१॥अथप्रा
णमत्यवहत्सयदामृत्युमत्यमुच्यतसवायुरभवत्सोयंवायुःपरेण
मृत्युमतिक्रांतःपवते॥२२॥अथचक्षुरत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमु
च्यतसआदित्योभवत्सोसावादित्यःपरेणमृत्युमतिक्रांतस्तपति
॥२३॥अथश्रोत्रमत्यवहत्तद्यदामृत्युमत्यमुच्यतताद्दिशोभवंस्ता
इमादिशःपरेणमृत्युमतिक्रांताः॥२४॥अथमनोत्यवहत्तद्यदा
मृत्युमत्यमुच्यतसचंद्रमाअभवत्सोसौचंद्रःपरेणमृत्युमतिक्रांतो
भात्येवंहवाएनमेषादेवतामृत्युमतिवहतियएवंवेद॥२५॥अथा
त्मनेन्नाद्यमागायद्यद्धिकिंचान्नमद्यतेनेनैवतदद्यतइहप्रतितिष्ठ
ति॥२६॥तेदेवाअब्रुवन्नेतावद्वाइदंसर्वंयदन्नंतदात्मनआगासी ४
रनुनोस्मिन्नन्नआभजस्वेतितेवैमाभिसंविशतेतितथेतितंस

मंतं परिण्यविशंत तस्माद्यदनेनान्नमत्ति तेनैतास्तृप्यंत्येवं ह वा
एनं स्वा अभिसंविशंति भर्त्ता स्वानां श्रेष्ठः पुर एता भवत्यन्नादो
ऽधिपतिर्य एवं वेद ॥२७॥ य उ हैवंविदं स्वेषु प्रति प्रतिर्बुभूषति न हैवालं
भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनु भवति यो वैतमनु भार्यान्बुभूषति
स हैवालं भार्येभ्यो भवति ॥२८॥ सोयास्य आंगिरसोंगानां हि रसः
प्राणो वा अंगानां रसः प्राणो हि वा अंगानां रसस्तस्माद्यस्मात्क
स्माच्चांगात्प्राण उत्क्रामति तदेव तच्छुष्यत्येष हि वा अंगानां रसः
॥२९॥ एष उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एष पतिस्तस्मादु बृ
हस्पतिः ॥३०॥ एष उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एष पतिस्त
स्मादु ब्रह्मणस्पतिः ॥३१॥ एष उ एव साम वाग्वै सामैष सा चामश्चेति
तत्साम्नः सामत्वं यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम ए
भिस्त्रिभिर्लोकैः समोनेन सर्वेण तस्माद्वेव सामाश्नुते साम्नः सायु

ज्य॰ः स लोककृतां य एवमेतत्साम वेद ॥३२॥ एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उ
त्प्राणेन हीदं॰ सर्वमुत्तब्धं वागेव गीश्चोच्च गीश्चा चेति स उद्गीथः ॥३३॥
तद्धापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नुवाचायं त्यस्य रा
जा मूर्द्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य आंगिरसोऽन्येनोदगायदि
ति वाचा च ह्येव स प्राणेन चोदगायदिति ॥३४॥ तस्य हैतस्य साम्नो
यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै स्वर एव स्वं तस्मादार्त्विज्यं करिष्य
न्वाचि स्वरमिच्छेत तया वाचा स्वरसंपन्नयार्त्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे
स्वरवंतं दिदृक्षंत एवाथो यस्य स्वं भवति भवति हास्य स्वं य एवमेत
त्साम्नः स्वं वेद ॥३५॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं य एवमेतत्साम्नः
सुवर्णं वेद ॥३६॥ तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति
तस्य वै वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो गीय
तेऽन्न इत्यु हैक आहुः ॥३७॥ अथातः पवमानानामेवावारोहः स वै ५
खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदसतो मास
वेद भवति हास्य सुवर्णं तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं उँ ५

द्गमयतमसोमाज्योतिर्गमयमृत्योर्मामृतंगमयेतिसयदाहासतोमासद्गमये
तिमृत्युर्वाअसत्सदमृतंमृत्योर्मामृतंगमयामृतंमाकुर्वित्येवैतदाहतमसोमाज्यो
तिर्गमयेतिमृत्युर्वैतमोज्योतिरमृतंमृत्योर्मामृतंगमयामृतंमाकुर्वित्येवैतदा
हमृत्योर्मामृतंगमयेतिनात्रतिरोहितमिवास्तिअथयानीतराणिस्तोत्राणितेष्वा
त्मनेन्नाद्यमागायेत्तस्मादुतेषुवरंवृणीतयंकामंकामयेततंसएषएवंविदु
म६ द्गातात्मनेवायजमानायवायंकामंकामयतेतमागायतितद्धैतल्लोकजिदेवन
हैवालोक्यतायाआशास्तियएवमेतत्सामवेद॥२८॥इतितृतीयंब्राह्मणं॥आत्मैवे
दमग्रआसीत्पुरुषविधःसोनुवीक्ष्यनान्यदात्मनोपश्यत्सोहमस्मीत्यग्रेव्या
हरत्ततोहंनामाभवत्तस्मादप्येतर्ह्यामंत्रितोहमयमित्येवाग्रउक्त्वाथान्यन्ना
मप्रब्रूतेयदस्यभवतिसयत्पूर्वोस्मात्सर्वस्मात्सर्वान्पाप्मनऔषत्तस्मात्पु
रुषओषतिहवैसतंयोस्मात्पूर्वोबुभूषतियएवंवेद॥१॥सोबिभेत्तस्मादे
काकीबिभेतिसहायमीक्षांचक्रेयन्मदन्यन्नास्तिकस्मान्नुबिभेमीतितत
एवास्यभयंवीयायकस्माद्ध्यभेष्यद्द्वितीयाद्वैभयंभवति॥२॥सवै

नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत्स हैतावानास यथा
स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ स इममेवात्मानं द्वेधापातयत्ततः पतिश्च
पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्द्धबृगलमिव स्व इति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्त
स्मादयमाकाशः स्त्रिया पूर्यत एव तां समभवत्ततो मनुष्या अजायं
त ॥३॥ सो हेयमीक्षां चक्रे कथं नु मात्मन एव जनयित्वा संभवति हंत ति
रोऽसानीति सा गौरभवदृषभ इतरस्तां समेवाभवत्ततो गावोऽजायंत
वडवेतराभवदश्ववृष इतरो गर्दभीतरा गर्दभ इतरस्तां समेवाभ
वत्तत एकशफमजायताजेतराभवद्बस्त इतरोऽविरितरा मेष इत
रस्तां समेवाभवत्ततोऽजावयोऽजायंतैवमेव यदिदं किंच मिथुनमा पिपी
लिकाभ्यस्तत्सर्वमसृजत ॥४॥ सोऽवेदहं वाव सृष्टिरस्म्यहं हीदं स
र्वमसृक्षीति ततः सृष्टिरभवत्सृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ६
॥५॥ अथेत्यभ्यमंथत्स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृजत तस्मा
देतदुभयमलोमकमंतरतो लोमका हि योनिरंतरतस्तद्यदिदमा

दुरमुंयजामुंयजेद्येकैकंदेवमेतस्यैव साविसृष्टिरेषउह्येव सर्वेदेवाः ॥
अथयत्किंचेदमार्द्रंतद्रेतसोसृजत तदु सोमएतावद्वाइदंसर्वमन्नंचै
वान्नादश्च सोमएवान्नमग्निरन्नादःसैषा ब्रह्मणोतिसृष्टिर्यच्छ्रेयसो
स्ट देवानसृजताथयन्मर्त्यःसन्नमृतानसृजततस्मादतिसृष्टिरतिसृ
ष्ट्यांहास्यैतस्यांभवतियएवंवेद ॥६॥ तद्धेदंतर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्ना
मरूपाभ्यामेवव्याक्रियतासौनामायमिदंरूपइति तदिदमप्येतर्हिना
मरूपाभ्यामेवव्याक्रियतेसौनामायमिदंरूपइति ॥ सएषइहप्रवि
ष्टआनखाग्रेभ्यायथाक्षुरःक्षुरधानेवहितःस्याद्विश्वंभरोवावि
श्वंभरकुलायेतन्नपश्यंत्यकृत्स्नोहिस ॥ प्राणन्नेवप्राणोनामभव
तिवदन्वाक्पश्यंश्चक्षुःशृण्वंश्छ्रोत्रंमन्वानोमनस्तान्यस्यैतानिक
र्मनामान्येवसयोतएकैकमुपास्तेनसवेदाकृत्स्नोह्येषोतएकैकेन
भवत्यात्मेत्येवोपासीतात्रह्येतेसर्वएकंभवंतितदेतत्पदनीयमस्य
सर्वस्ययदयमात्मानेनह्येतत्सर्वंवेदयथाहवैपदेनानुविंददेवंकी

त्तिं॰ श्लोकं विंदते य एवं वेद॥४४॥ तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो वित्तात्प्रेयो
न्यस्मात्सर्वस्मादंतरतरं यदयमात्मा स योन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं
ब्रूयात्प्रियं॰ रोत्स्यतीतीश्वरो ह तथैव स्यादात्मानमेव प्रियमुपा
सीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं प्रमायुकं भवति।
॥४५॥ तदाहुर्यद्ब्रह्मविद्यया सर्वं भविष्यंतो मनुष्या मन्यंते किमु
तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्तत्सर्वमभवदिति॥४६॥ ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदा
त्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत्तद्यो यो देवानां प्रत्य
बुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणां तद्धैतत्पश्यन्नृषि
र्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं॰ सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं वे
दाहं ब्रह्मास्मीति स इदं॰ सर्वं भवति तस्य ह देवाश्च नाभूत्या ईश
त आत्मा ह्येषां॰ स भवत्यथ योन्यां देवतामुपास्तेन्योसावन्यो ह
मस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं॰ स देवानां यथा ह वै बहवः पश
वो मनुष्यं भुंज्युरेवमेकैकः पुरुषो देवान्भुनक्त्येकस्मिन्नेव पशा ७

वादीयमानेप्रियंभवतिकिमुबहुषुतस्माषांतन्नप्रियंयदेतन्म
नुष्याविद्युः॥१०॥ब्रह्मवाइदमग्रआसीदेकमेवतदेकꣳसन्नव्यभ
वत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजतक्षत्रंयान्येतानिदेवत्राक्षत्राणीन्द्रोवरुणः
सोमोरुद्रःपर्जन्योयमोमृत्युरीशानइतितस्मात्क्षत्रात्परंनास्तितस्मा
द्ब्राह्मणःक्षत्रियमधस्तादुपास्तेराजसूयेक्षत्रएवतद्यशोदधा
तिसैषाक्षत्रस्ययोनिर्यद्ब्रह्मतस्माद्यद्यपिराजापरमतांगच्छतिब्रह्मै
वांततउपनिश्रयतिस्वांयोनिंयउएनꣳहिनस्तिस्वाꣳसयोनिमृच्छति
सपापीयान्भवतियथाश्रेयाꣳसꣳहिꣳसित्वा॥११॥सनैवव्यभव
त्सविशमसृजतयान्येतानिदेवजातानिगणशआख्यायंतेवसवोरु
द्राआदित्याविश्वेदेवामरुतइति॥१२॥सनैवव्यभवत्सशौद्रंवर्णम
सृजतपूषणमियंवैपूषेयꣳहीदꣳसर्वंपुष्यतियदिदंकिंच॥१३॥सनै
वव्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजतधर्मंतदेतत्क्षत्रस्यक्षत्रंयद्ध
र्मस्तस्माद्धर्मात्परंनास्त्यथोअबलीयान्बलीयाꣳसमाशꣳसते

धर्मेणयथाराज्ञैवंयोवैसधर्मःसत्यंवैतत्तस्मात्सत्यंवदंतमाहुर्धर्मंव
दतीतिधर्मंवावदंतंसत्यंवदतीत्येतद्ध्येवैतदुभयंभवति॥१४॥तदेत
द्ब्रह्मक्षत्रंविट्शूद्रस्तदग्निनैवदेवेषुब्रह्माभवद्ब्राह्मणोमनुष्येषुक्षत्रिये
णक्षत्रियोवैश्येनवैश्यःशूद्रेणशूद्रस्तस्मादग्नावेवदेवेषुलोकमि
च्छंतेब्राह्मणेमनुष्येष्वेताभ्यांहिरूपाभ्यांब्रह्माभवदथयोहवाअस्मा
ल्लोकात्स्वंलोकमदृष्ट्वाप्रैतिसएनमविदितोनभुनक्तियथावेदोवा
ननूक्तोन्यद्वाकर्माकृतंयदिहवाअप्यनेवंविन्महत्पुण्यंकर्मकरो
तितद्धास्यांततःक्षीयतएवात्मानमेवलोकमुपासीतसयआत्मा
नमेवलोकमुपास्तेनहास्यकर्मक्षीयतेस्माद्ध्येवात्मनोयद्यत्का
मयतेतत्तत्सृजते॥१५॥अथोअयंवाआत्मासर्वेषांभूतानांलो
कःसयज्जुहोतियद्यजतेतेनदेवानांलोकोथयदनुब्रूतेतेनऋषीणा ८
मथयत्पितृभ्योनिपृणातियत्प्रजामिच्छतेतेनपितॄणामथयन्मनु

ष्यान्वासयते यदेभ्योशनं ददाति तेन मनुष्याणामथ यत्पशुभ्यस्तृ
णोदकं विंदति तेन पशूनां यदस्य गृहेषु श्वापदा वयाꣳस्यापिपीलि
काभ्य उपजीवंति तेन तेषां लोको यथा ह वै स्वाय लोकायारिष्टिमिच्छे
देवꣳ हैवंविदे सर्वाणि भूतान्यरिष्टिमिच्छंति तद्वा एतद्विदितं मीमा
ꣳसितं ॥१६॥ आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोकामयत जाया मे स्या
दथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेछ
स्मा ꣳश्चनातो भूयो विंदेत्त दप्येतर्ह्येकाकी कामयते जाया मे स्यादथ
प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं व५
न्य न प्राप्नोत्य कृत्स्न एव तावन्मन्यते तस्यो कृत्स्नता मन एवास्यात्मा वा
ग्जाया प्राणः प्रजा चक्षुर्मानुषं वित्तं चक्षुषा हि तद्विंदते श्रोत्रं दैव
ꣳ श्रोत्रेण हि तच्छृणोत्यात्मैवास्य कर्मात्मना हि कर्म करोति स एष ति
पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः पांक्तमिदꣳ सर्वं यदिदं

किंच तद्दिदं सर्वमाप्नोति य एवं वेद॥५४॥ चतुर्थं ब्राह्मणं॥ यत्सप्ता
न्नानि मेधया तपसाजनयत्पिता॥ एकमस्य साधारणं द्वे देवान
भाजयत् त्रीण्यात्मनेऽकुरुत पशुभ्य एकं प्रायच्छत्तस्मिन्सर्वं प्र
तिष्ठितं यच्च प्राणिति यच्च न कस्मात्तानि न क्षीयंतेऽद्यमानानि स
र्वदा॥ यो वै तामक्षितिं वेद सोऽन्नमत्ति प्रतीकेन॥ स देवानपिग
च्छति स ऊर्जमुपजीवतीति श्लोकाः॥५५॥ यत्सप्तान्नानि मेधया
तपसाजनयत्पितेति मेधया हि तपसाजनयत्पिता एकमस्य सा
धारणमितीदमेवास्य तत्साधारणमन्नं यदिदमद्यते स य एतदु
पास्ते न स पाप्मनो व्यावर्तते मिश्रं ह्येतद्द्वे देवानभाजयदिति हु
तं च प्रहुतं च तस्माद्देवेभ्यो जुह्वति च प्र च जुह्वत्यथो आहुर्दर्श
पूर्णमासाविति तस्मान्नेष्टियाजुकः स्यात् पशुभ्य एकं प्रायच्छ
दिति तत्पयः पयो ह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवंति त

स्मात्कुमारंजातंघृतंवैवाग्रेप्रलिलेहयंतिस्तनंवानुधापयं
त्यथवत्संजातमाहुरतृणादइतितस्मिन्सर्वंप्रतिष्ठितंयच्चप्राणिति
यच्चनेतिपयसिहीदंसर्वंप्रतिष्ठितंयच्चप्राणितियच्चनतद्यदिदमा
हुःसंवत्सरंपयसाजुहृदपपुनर्मृत्युंजयतीतिनतथाविद्याद्यदहरेवजुहो
तितदहःपुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्सर्वंहिदेवेभ्योन्नाद्यंप्रयच्छतिकस्मात्ता
निनक्षीयंतेद्यमानानिसर्वदेतिपुरुषोवाअक्षितिःसहीदमन्नंपु
नःपुनर्जनयतेयोवैतामक्षितिंवेदेतिपुरुषोवाअक्षितिःसहीदमन्नं
धियाधियाजनयतेकर्मभिर्यद्धैतन्नकुर्यात्क्षीयेतहसोन्नमत्तिप्रतीके
नेतिमुखंप्रतीकंमुखेनेत्येतत्सदेवानपिगच्छतिसऊर्जमुपजीवती
तिप्रशंसा॥५॥त्रीण्यात्मनेकुरुतेतिमनोवाचंप्राणंतान्यात्मनेकुरु
तान्यत्रमनाअभूवंनादर्शमन्यत्रमनाअभूवंनाश्रौषमितिमनसाह्ये
वपश्यतिमनसाशृणोतिकामःसंकल्पोविचिकित्साश्रद्धाश्रद्धाधृतिरधृति
र्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वंमनएवतस्मादपिपृष्ठतउपस्पृष्टोमनसाविजाना

तियः कश्च शब्दो वागेव सैषा ह्यंतमायत्तैषा हि न प्राणोऽपानो व्यान उदानः
समानो न इत्येतत्सर्वं प्राण एवैतन्मयो वा अयमात्मा वाङ्मयो मनोमयः प्रा
णमयः ॥५७॥ त्रयो लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः प्रा
णोऽसौ लोकः ॥५८॥ त्रयो वेदा एत एव वागेवर्ग्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सा
मवेदः ॥५९॥ देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवा मनः पितरः प्राणो
मनुष्याः ॥६०॥ पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ्माता प्राणः प्रजा ॥६१॥
जि विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किंच विज्ञातं वाचस्तद्रूपं वाग्धि
विज्ञाता वागेनं तद्भूत्वावति ॥६२॥ यत्किंच विजिज्ञास्यं मनसस्त
द्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं मन एनं तद्भूत्वावति ॥६३॥ यत्किंचाविज्ञातं
प्राणस्य तद्रूपं प्राणो ह्यविज्ञातः प्राण एनं तद्भूत्वावति ॥६४॥ तस्यै वा
चः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येव वाक्तावती पृथिवी १०
तावानयमग्निः ॥६५॥ अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरं ज्योतीरूपमसावादित्य
स्तद्यावदेव मनस्तावती द्यौस्तावानसावादित्यस्तौ मिथुनं समैतां तत

तःप्राणोजायतसइंद्रःसएषोसपत्नोद्वितीयोवैसपत्नोनास्यसपत्नोभव
तियएवंवेद॥१२॥अथैतस्यप्राणस्यापःशरीरंज्योतीरूपमसौचंद्रस्तद्या
वानेवप्राणस्तावत्यआपस्तावानसौचंद्रस्तएतेसर्वएवसमाःस
र्वेनंताःसयोहैतानंतवतउपास्तेंतवंतंसलोकंजयत्यथयोहैतान
नंतानुपास्तेनंतंसलोकंजयति॥१३॥सएषसंवत्सरःप्रजापतिःषो
डशकलस्तस्यरात्रयएवपंचदशकलाध्रुवैवास्यषोडशीकला
सरात्रिभिरेवाचपूर्यतेपचक्षीयतेसोमावास्यांरात्रिमेतयाषोडश्या
कलयासर्वमिदंप्राणभृदनुप्रविश्यततःप्रातर्जायतेतस्मादेतांरा
त्रिंप्राणभृतःप्राणंनविच्छिंद्यादपिकृकलासस्यैतस्याएवदेवता
याअपचित्यै॥१४॥योवैससंवत्सरःप्रजापतिःषोडशकलोयमेव
सयोयमेवंवित्पुरुषस्तस्यवित्तमेवपंचदशकलाआत्मैवास्यषो
डशीकलासवित्तेनैवाचपूर्यतेपचक्षीयतेतदेतन्नभ्यंयदयमात्मा
प्रधिर्वित्तंतस्माद्यद्यपिसर्वज्यानिंजीयतआत्मनाचेज्जीवतिप्रधिना
र्दि

५
बा

१ पितृलोको देवलोक इति सोयं मनुष्य

गादित्येवाहुः ॥१६॥ अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो
नान्येन कर्मणा कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोको देवलोको वै लो
कानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशंसंति ॥१७॥ अथातः संप्रत्तिर्यदा प्रै
ष्यन्मन्यतेथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति स पुत्रः प्रत्याहाहं
ब्रह्माहं यज्ञोहं लोक इति यद्वै किंचानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता ये
वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोकास्तेषां सर्वे
षां लोक इत्येकतैतावद्वा इदं सर्वमेतन्मा सर्वं सन्नयमितोभुनज
दिति तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुस्तस्मादेनमनुशासति स य
देवंविदस्माल्लोकात्प्रैत्यथैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यद्य
नेन किंचिदक्ष्णया कृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुंचति त
स्मात्पुत्रो नाम स पुत्रेणैवास्मिंल्लोके प्रतितिष्ठत्यथैनमेते देवाः प्रा
णा अमृता आविशंति ॥१८॥ पृथिव्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति
सा वै दैवी वाग्यया यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥१९॥

दिवश्चैनमादित्याच्चदैवंमनआविशतितद्वैदैवंमनोयेनानंद्येवभ
वत्यथोनशोचति॥१९॥अद्भ्यश्चैनंचंद्रमसश्चदैवःप्राणआविश
तिसवैदैवःप्राणोयःसंचरंश्चासंचरंश्चनव्यथतेथोनरिष्यति
सयएवंवित्सर्वेषांभूतानामात्माभवतियथैषादेवतैवंसयथैतां
देवतांसर्वाणिभूतान्यवंत्येवंहैवंविदंसर्वाणिभूतान्यवंतियदु
किंचेमाःप्रजाःशोचंत्यमैवासांतद्भवतिपुण्यमेवामुंगच्छतिनहवै
देवान्पापंगच्छति॥२०॥अथातोव्रतमीमांसाप्रजापतिर्हकर्माणि
ससृजेतानिसृष्टान्यन्योन्येनास्पर्धंतवदिष्याम्येवाहमितिवाग्द
ध्रेद्रक्ष्याम्यहमितिचक्षुःश्रोष्याम्यहमितिश्रोत्रमेवमन्याकर्माणि नि
यथाकर्मतानिमृत्युःश्रमोभूत्वोपयमेतान्याप्नोत्तान्याप्त्वामृत्यु
रवारुंधत्तस्माच्छ्राम्यत्येववाक्श्राम्यतिचक्षुःश्राम्यतिश्रोत्रमथे
ममेवनाप्नोद्योयंमध्यमःप्राणस्तानिज्ञातुंदध्रिरयंवैनःश्रेष्ठोयः

संचरंश्चासंचरंश्च न व्यथतेथो न रिष्यति हंतास्यैव सर्वे रूप
मसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवंस्तस्मादेत एतेनाख्यायं
ते प्राणा इति तेन ह वाव तत्कुलमाचक्षते यस्मिन्कुले भवति
य एवं वेद य उ हैवंविदा स्पर्द्धतेनुशुष्यत्यनुशुष्य हैवांततो म्रियत इत्यध्यात्मं
॥७५॥ अथाधिदैवतं ज्वलिष्याम्येवाहमित्यग्निर्दध्रे तप्स्याम्यहमि
त्यादित्यो भास्याम्यहमिति चंद्रमा एवमन्या देवता यथादेवतं स
यथैषां प्राणानां मध्यमः प्राण एवमेतासां देवतानां वायुर्म्लोचंति ह्य
न्या देवता न वायुः सैषानस्तमिता देवता यद्वायुः ॥७६॥ अथैष श्लो
को भवति यतश्चोदेति सूर्योस्तं यत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्रा ६२
णेस्तमेति तं देवाश्चक्रिरे धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति यद्वा एते मु
र्ह्यध्रियंत तदेवाप्यद्य कुर्वंति तस्मादेकमेव व्रतं चरेत्प्राण्या

च्चैवापान्याच्च नेन्मापाप्मामृत्युराप्नुवदिति यद्युच्चरेत्समापिपयि
षेत्तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति ॥७७॥ पंचमं ब्राह्म
णं ॥ त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येतदेषामुक्थमतो
हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठंत्येतदेषां साम एतद्धि सर्वैर्नामभिः सम
मेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि नामानि बिभर्ति ॥७८॥ अथ रूपाणां च
क्षुरित्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठंत्येतदेषां
सामैतद्धि सर्वै रूपैः सममेतदेषां ब्रह्मैतद्धि सर्वाणि रूपाणि बि
भर्ति ॥७९॥ अथ कर्मणामात्मेत्येतदेषामुक्थमतो हि सर्वाणि
कर्माण्युत्तिष्ठंत्येतदेषां सामैतद्धि सर्वैः कर्मभिः सममेतदेषां ब्र
ह्मैतद्धि सर्वाणि कर्माणि बिभर्ति तदेतत्त्रयं सदेकमयमात्मा

त्मो एकः सन्नेतत्त्रयं तदेतदमृतं सत्येन छन्नं प्राणो वा अ
मृतं नामरूपे सत्यं ताभ्यामयं प्राणः छन्नः ॥ ३ ॥ षष्ठं ब्राह्म
णं ॥ प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ब्रह्मैव सत्यं हरिः ॐ वीश्चध्या
ॐ दृप्तबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजातशत्रुं सह
स्रमेतस्यां वाचि दद्मो जनको जनक इति वै जना धावंतीति ॥ १ ॥
स होवाच गार्ग्यो य एवासावादित्ये पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इ
ति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा अतिष्ठाः सर्वेषां भू
तानां मूर्द्धा राजेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्तेति
ष्ठाः सर्वेषां १२

काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः ५

भूतानांमूर्द्धाराजाभवति।२।सहोवाचगार्ग्यो
यएवासौचंद्रेपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइति
सहोवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाबृहन्पा
उवासाःसोमोराजेतिवाअहमेतमुपासइतिसयए
पा५ तमेवमुपास्तेहरहर्हसुतःप्रसुतोभवतिनास्यान्नंक्षी
यते।३।सहोवाचगार्ग्योयएवासौविद्युतिपुरुष
एतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातश
त्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठास्तेजस्वीतिवाअहमेतमु
पासइतिसयएतमेवमुपास्तेतेजस्वीहभवतितेज
स्विनीहास्यप्रजाभवति।४।सहोवाचगार्ग्योय

एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचा
जातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठाः पूर्णमप्रवर्त्तीति वा
अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रज
यापशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्त्तते ॥५ स होवा
च गार्ग्यो य एवायं वायौ पुरुष एतमेहं ब्रह्मोपास वा ६
इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मिन्संवदिष्ठा इं
द्रो वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स
य एतमेवमुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्य
जायी ॥६ स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एतमे
वाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मा मैतस्मि

न्संवदिष्ठाविषासहिरितिवा अहमेतमुपासइति
सयएतमेवमुपास्तेविषासहिर्हभवतिविषासहि
र्हास्यप्रजाभवति॥७॥सहोवाचगार्ग्योयएवायम
प्सुपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजात
शत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाः प्रतिरूपइतिवा अहमे
तमुपासइतिसयएतमेवमुपास्तेप्रतिरूपंहैवै
नमुपगच्छतिनाप्रतिरूपमथोप्रतिरूपोस्माज्जाय
ते॥८॥सहोवाचगार्ग्योयएवायमादर्शेपुरुषएतमे
वाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामै

ष्णु पा
तस्मिन्संवदिष्ठारोचि ष्णुरितिवा अहमेतमुपासइतिस
यएतमेवमुपास्तेरोचिष्णुर्हभवतिरोचिष्णुर्हास्यप्रजा चि
भवत्यथोयैः सन्निगच्छति सर्वांस्तानतिरोचते ॥
॥ ९ ॥ सहोवाचगार्ग्योयएवायंयंतंपश्चाच्छब्दोनूदेत्येत श्रा४
मेवाहंब्रह्मोपासइतिसहोवाचाजातशत्रुर्मामैत
स्मिन्संवदिष्ठा असुरितिवा अहमेतमुपासइतिस
यएतमेवमुपास्ते सर्वंहैवास्मिंल्लोकआयुरेतिनै
नंपुराकालात्प्राणोजहाति ॥ १० ॥ सहोवाचगार्ग्यो
यएवायंदिक्षुपुरुषएतमेवाहंब्रह्मोपासइतिसहो
वाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठाद्वितीयोनपगइतिवा ३५

अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीयवा
न्ह भवति नास्माद्गणश्छिद्यते ॥११॥ स होवाच गा
र्ग्यो य एवायं छायामयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इ
ति स होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्संवदिष्ठा मृत्युरिति
वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वं ह
वास्मिंल्लोक आयुरेति नैनं पुराकालान्मृत्युरागच्छति ॥
१२॥ स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमे
वाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मि
न्संवदिष्ठा आत्मन्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एत
मेवमुपास्त आत्मन्वी नी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णी
मास गार्ग्यः ॥१३॥ स होवाचाजातशत्रुरेतावन्नू३ इत्येता

ह भवत्यात्मन्विर

वदंतीति नैतावता विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य
उप त्वा यानीति ॥१४॥ स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलो
मं वै तद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यती
ति व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामीति तं पाणावादायोत्तस्थौ तौ
ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामंत्रयां
चक्रे बृहन्पांडुरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ
तं पाणिनापेषं बोधयांचकार स होत्तस्थौ ॥१५॥ स
होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञा
नमयः पुरुषः क्वैष तदाभूत्कुत एतदागादिति तदु ह न
मेने गार्ग्यः ॥१६॥ स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तो
ओ

एतर
३५

भूद्यएषविज्ञानमयःपुरुषस्तदेषांप्राणानांवि
ज्ञानेनविज्ञानमादाययएषोऽन्तर्हृदयआकाशस्त
स्मिंछेतेतानियदागृह्णात्यथहैतत्पुरुषःस्वपि
तिनामतद्गृहीतएवप्राणोभवतिगृहीतावाग्गृहीतं
चक्षुर्गृहीतंश्रोत्रंगृहीतंमनः॥१७॥सयत्रैतत्स्व
प्नयाचरतितेहास्यलोकास्तदुतेवमहाराजोभव
त्युतेवमहाब्राह्मणउतेवोच्चावचंनिगच्छति
सयथामहाराजोजानपदान्गृहीत्वास्वेजनपदे
यथाकामंपरिवर्त्ततैवमेवैषएतत्प्राणान्गृही

तास्वेशरीरे यथाकामंपरिवर्त्तते॥१८॥अथय
दासुषुप्तोभवतियदानस्यचनवेदहितानाड्यो नामर
द्वासप्ततिःसहस्राणिहृदयात्पुरीततमभिप्रति
ष्ठंतेताभिःप्रत्यवसृप्यपुरीततिशेतेसयथा
कुमारोवामहाराजोवामहाब्राह्मणोवातिघ्नीमानं
दस्यगत्वाशयीतैवमेवैषएतच्छेते॥१९॥सयथो
र्णनाभिस्तंतुनोच्चरेद्यथाग्नेःक्षुद्राविस्फुलिं
गाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वे ३७
लोकाःसर्वेदेवाःसर्वाणिभूतानिव्युच्चरंतित

स्योपनिषत्सत्यस्यसत्यमितिप्राणावैसत्यंते
षामेषसत्यं॥२०॥प्रथमंब्राह्मणं॥योहवैशिशुं
साधानंसप्रत्याधानंसस्थूणंसदामंवेद
सप्तहद्विषतोभ्रातृव्यानवरुणद्ध्ययंवावशि
शुर्योयंमध्यमःप्राणस्तस्येदमेवाधानमिदंप्र
त्याधानंप्राणस्थूणान्नंदाम॥१॥तमेताःसप्ता
क्षितयउपतिष्ठंतेतद्याइमाअक्षंल्लोहिन्यो
राजयस्ताभिरेनंरुद्रोन्वायत्तोथयाअक्ष
न्नापस्ताभिःपर्जन्योयाकनीनकातयादि
३० त्योयत्कृष्णंतेनाग्निर्यच्छुक्लंतेनेंद्रोधरयैनंवर्त

न्यापृथिव्यन्नायत्ता द्यौरुत्तरया नास्यान्नं क्षी
यते य एवं वेद ॥२॥ तदेष श्लोको भवत्यर्वाग्बिल
श्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरू
पं तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा
संविदाने त्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इती
दं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न
स्तस्मिन्यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशो
विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त
तीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी
ब्रह्मणा संविदानेति वाग्घ्यष्टमी ब्रह्मणा संवि
त्ते ॥३॥ इमावेव गोतमभरद्वाजावयमेव गोतमो

यंभरद्वाजइमावेवविश्वामित्रजमदग्नीअ
यमेवविश्वामित्रोयंजमदग्निरिमावेववसि
ष्ठकश्यपावयमेववसिष्ठोयंकश्यपोवागेवा
त्रिर्वाचाह्यन्नमद्यतेत्तिर्हवैनामैतद्यदत्रिरि
तिसर्व स्यात्ताभवतिसर्वमस्यान्नंभवति
यएवंवेद॥४॥इतिद्वितीयंब्राह्मणं॥द्वेवावब्रह्म
णोरूपेमूर्त्तंचैवामूर्त्तंचमर्त्यंचामृतंचस्थि
तंचयच्चसच्चत्यच्च॥१॥तदेतन्मूर्त्तंयदन्यद्वा
योश्चांतरिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्त

स्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य
सत एष रसो य एष तपति सतो ह्येष रसः ॥२॥ अ
थामूर्त्तं वायुश्चांतरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत्त्यं
तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्यामृतस्यैतस्य यतस्यैतस्य
तस्य त्यस्यैष रसो य एष एतस्मिन्मंडले पुरु
षस्त्यस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतं ॥३॥ अथाध्या
त्ममिदमेव मूर्त्तं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चायमं
तरात्मन्नाकाश एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्सत्तस्यैत
स्य मूर्त्तस्यैतस्य मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य स ३८
त एष रसो यच्चक्षुः सतो ह्येष रसः ॥४॥ अथा

३८

मर्तं प्राणश्च यश्चायमंतरात्मन्नाकाश एतद
मृतमेतद्यदेतत्यं तस्यैतस्यामूर्त्तस्यैतस्या
मृतस्यैतस्य यतएतस्य त्यस्यैष रसो यो ऽयं
दक्षिणे ऽक्षन्पुरुषस्त्यस्य ह्येष रसः॥ तस्य है
तस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासो यथा
पांड्वाविकं यथेंद्रगोपो यथाग्न्यर्चिर्यथा पुंड
रीकं यथा सकृद्विद्युत्तं सकृद्विद्युत्तेव ह वा ऽस्य द्वि ४
स्य श्रीर्भवति य एवं वेदाथात आदेशो नेति
नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ ना
मधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषा

द्वि

मेषसयो॥२॥ तृतीयं ब्राह्मणं॥ मैत्रेयीति होवाच
याज्ञवल्क्य उद्यास्यन्वा अरे ऽहमस्मात्स्थानाद
स्मि हंत ते ऽनया कात्यायन्यांतं करवाणीति॥३१॥
सा होवाच मैत्रेयी यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथि
वी वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति ने
ति होवाच याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवि व
तं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वि
त्तेनेति॥३२॥ सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता
स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे वा
ब्रूहीति॥३३॥ स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बता २०

रे नः सती प्रियं भाषस एह्यास्स्व व्याख्यास्या
मि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति
॥३४॥ स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः
प्रियो भवत्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो
भवति न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रि
या भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भ
वति न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया
भवंत्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवंति
न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्या

त्मनस्तुकामायवित्तंप्रियंभवतिनवाअरेब्र
ह्मणःकामायब्रह्मप्रियंभवत्यात्मनस्तुका
मायब्रह्मप्रियंभवतिनवारेक्षत्रस्यकामाय ५
क्षत्रंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायक्षत्रंप्रियं
भवतिनवाअरेलोकानांकामायलोकाःप्रिया
भवंत्यात्मनस्तुकामायलोकाःप्रियाभवंतिनवा
अरेदेवानांकामायदेवाःप्रियाभवंत्यात्मनस्तु
कामायदेवाःप्रियाभवंतिनवाअरेभूतानां
कामायभूतानिप्रियाणिभवंत्यात्मनस्तुकामा २२
ता

यन्भूतानिप्रियाणिभवंतिनवाअरेसर्वस्यका
मायसर्वंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायसर्वंप्रि
यंभवत्यात्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनि ष्य ३
दिध्यासितव्योमैत्रेय्यात्मनोवाअरे दर्शने ष्य ४
नश्रवणेनमत्याविज्ञानेनेदंसर्वंविदि
तं॥२५॥ब्रह्मतंपरादाद्योन्यत्रात्मनोब्रह्म
वेदक्षत्रंतंपरादाद्योन्यत्रात्मनःक्षत्रंवेदलो
कास्तंपरादुर्योन्यत्रात्मनोलोकान्वेददेवास्तं
परादुर्योन्यत्रात्मनोदेवान्वेदभूतानितंपरा

दुर्योन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्यो
न्यत्रात्मनः सर्वं वेद इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे
देवा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥३६॥ स यथा य २
दुंदुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यांछब्दांछक्नुयाद्ग्रहणा
य दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः
॥३७॥ स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य न बाह्यांछ
ब्दांछक्नुयाद्ग्रहणाय शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मस्य
वा शब्दो गृहीतः ॥३८॥ स यथा वीणायै वाद्यमाना
यै न बाह्यांछब्दांछक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणे
न वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥३९॥ स यथार्द्रैधा २२

ग्नेरभ्याहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरंत्येवं वा अरेस्य
महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वे
दः सामवेदो थर्वांगिरस इतिहासः पुराणं विद्या उ
पनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्या
नान्यस्यैवैतानि निश्वसितानि ॥१०॥ स यथा स
र्वासामपां समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां स्पर्शा
नां त्वगेकायनमेवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकाय
नमेवं सर्वेषां गंधानां नासिके एकायनमेवं
सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवं सर्वेषां
शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवं सर्वेषां संक

व२

ल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ
हृदयमेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ
हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामानंदानामुपस्थ एका
यनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेव
ꣳ सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमेवꣳ सर्वेषां
वेदानां वागेकायनं ॥११॥ स यथा सैंधवखिल्य उ
दके प्रास्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणा
येव स्याद्यतो यतस्त्वाददीत लवणमेवैवं वा अर इद २३
ं महद्भूतमनंतमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भू

तेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य
संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः १२
सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य
संज्ञास्तीति स होवाच न वा अरे हं मोहं ब्रवीम्यलं
वा अरे इदं विज्ञानाय ॥१३॥ यत्र हि द्वैतमिव भवति
तदितर इतरं जिघ्रति तदितर इतरं पश्यति तदित
२ र इतरं शृणोति तदितर इतरमभिवदति तदितर इ ६
तरं मनुते तदितर इतरं विजानाति यत्र वा अस्य
सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येत्तत्क
न कं शृणुयात्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन कं मन्वी

ततां केनकं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं के
न विजानीयाद्विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥
१४॥ चतुर्थं ब्राह्मणं इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां
मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायम
स्यां पृथिव्यां तेजोमयोमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्या
त्मं शारीरस्तेजोमयोमृतमयः पुरुषो यमेव स यो
यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥१५॥ इमा आपः
सर्वेषां भूतानां मध्वासामपां सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमास्वप्सु तेजोमयोमृतमयः पुरुषो यश्चा
यमध्यात्मं रैतसस्तेजोमयोमृतमयः पुरुषो यमे २४
व स यो यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥१६॥ अ

यमग्निःसर्वेषांभूतानांमध्वस्याग्नेःसर्वाणिभूतानिम
धुयश्चायमस्मिन्नग्नौतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चा
यमध्यात्मंवाङ्मयस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवस
मयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदंसर्वं॥४७॥अयंवायुःस
र्वेषांभूतानांमध्वस्यवायोःसर्वाणिभूतानिमधुयश्चाय
मस्मिन्वायौतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंप्रा
णस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेद
ममृतमिदंब्रह्मेदंसर्वं॥४८॥अयमादित्यःसर्वेषां
भूतानांमध्वस्यादित्यस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चाय
मस्मिन्नादित्येतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्या

मंचाक्षुषस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोय
मात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वं॥४९॥इमादिशःसर्वेषां
भूतानांमध्वासांदिशाꣳसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमासुदि
क्षुतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मꣳश्रोत्रः
प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमा
त्मेदममृतमिदंब्रह्मेदꣳसर्वं॥५०॥अयंचंद्रःसर्वेषांभूता
नांमध्वस्यचंद्रस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मि
ꣳश्चंद्रेतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंमानसस्ते न
रू२ जोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदꣳसर्वं॥५१॥इयंविद्युत्सर्वेषांभूतानांमध्वस्यै २५

विद्युतः सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति
तेजोमयोमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं तैजसस्ते
जोमयोमृतमयः पुरुषोयमेव सयोयमात्मेदममृत
मिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥५२॥ अयं स्तनयित्नुः सर्वेषां
भूतानां मध्वस्य स्तनयित्नोः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमस्मिंस्तनयित्नौ तेजोमयोमृतमयः पुरुषो य
श्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्तेजोमयोमृतमयः पुरुषो
यमेव सयोयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वं ॥५३ अय
माकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि भू
तानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोमृतमयः

पुरूषोयश्चायमध्यात्मंहृद्याकाशस्तेजोमयोमृ
तमयः पुरूषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मे
दंसर्वं ॥५४॥ अयंधर्मः सर्वेषांभूतानांमध्वस्य
धर्मस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्धर्मे
तेजोमयोमृतमयः पुरूषोयश्चायमध्यात्मंधार्मस्ते
जोमयोमृतमयः पुरूषोयमेवसयोयमात्मेदममृत
मिदंब्रह्मेदंसर्वं ॥५५॥ इदंसत्यंसर्वेषांभूताना
मध्वस्यसत्यस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मि
न्सत्ये तेजोमयोमृतमयः पुरूषोयश्चायमध्यात्मंसात्य
स्तेजोमयोमृतमयः पुरूषोयमेवसयोयमात्मेदमम २५

तमिदंब्रह्मेदंसर्वं ॥५६॥ इदंमानुषंसर्वेषांभूतानां
मध्वस्यमानुषस्यसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्मा
नुषेतेजोमयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमध्यात्मंमानुषः
स्तेजोमयोमृतमयःपुरुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमि
दंब्रह्मेदंसर्वं ॥५७॥ अयमात्मासर्वेषांभूतानांमध्वस्या
त्मनःसर्वाणिभूतानिमधुयश्चायमस्मिन्नात्मनितेजो
मयोमृतमयःपुरुषोयश्चायमात्मातेजोमयोमृतमयःपु
रुषोयमेवसयोयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदंसर्वं ५८ ॥
सवाअयमात्मासर्वेषांभूतानामधिपतिःसर्वे॰नांरा षांभूता २
जातद्यथारथनाभौचरथनेमौचाराःसर्वेसमर्पिताए
वमेवास्मिन्नात्मनिसर्वाणिभूतानिसर्वेदेवाःसर्वेलो

काः सर्वे प्राणाः सर्वे एत आत्मानः समर्पिताः ॥१५॥
इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणो ऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृ
षिः पश्यन्नवोचत । तद्वां नरा सनये दंस उग्रमावि
ष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिं दध्यङ् ह यन्मध्वाथर्वणो वामश्व
स्य शीर्ष्णा प्र यदीमुवाचेति ॥१६॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङा
थर्वणो ऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत ।
आथर्वणायाश्विना दधीचे ऽश्व्यं शिरः प्रत्यैरयतं । स वां म
धु प्रवोचदृतायं त्वाष्ट्रं यद्दस्रावपि कक्ष्यं वामिति ॥१७॥
द्रु इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणो ऽश्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः प
श्यन्नवोचत । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः २७
स पक्षी भूत्वा पुरः पुरुष आविशदिति स वा अयं पुरुषः

सिति २

सर्वासु पूर्षुपुरिशयो नैने नकिंचना नावृतं नैने
सं २ नकिंचनानावृतं ॥ ६२ ॥ इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणो
श्विभ्यामुवाच तदेतदृषिः पश्यन्नवोचत् । रूपं रूपं
रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय ।
इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः श
ता दशेत्ययं वै हरयो यं वै दश च सहस्राणि बहूनि
चानंतानि च तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमय नंतरम
मात्मा ब्रह्म सर्वानुभूरित्यनुशासनं ॥ ६३ ॥ पंचमं ब्राह्म
णं ॥ अथ वंशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः
पौतिमाष्यात्पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः कौशिका

कौशिकः कौंडिन्यात्कौंडिन्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कौ
शिकाच्च गोतमाच्च गोतमः ॥ ६४ ॥ आग्निवेश्यादाग्नि
वेश्यः शांडिल्याच्चानभिम्लाताच्चानभिम्लातः आनभि
म्लातादानभिम्लातः आनभिम्लातादानभिम्लातो गोत
माद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्यां सैतवप्राचीन
योग्यौ पाराशर्यात्पाराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजो भारद्वा
जाच्च गोतमाच्च गोतमो भारद्वाजाद्भारद्वाजः पाराश
र्यात्पाराशर्यो बैजवापायनाद्वैजवापायनः कौशि
कायनेः कौशिकायनिः ॥ ६५ ॥ घृतकौशिकात् घृतकौशिकः पाराशर्या
यणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूक

घृतकौशिकाद्द्वे २

र्ष्यो ज्ञातूकर्ण्य=पासुरायणलेच्छयास्का च्छासुरायण
स्त्रैवलस्त्रैवलिरोपजं धनेरोपजंधनिरासुरेरासु
रिर्नीरद्धाजाङ्गार द्वाज=पात्रेयादात्रेयो मौंटि मौंटिर्जौ
तमाज्जैमोवात्स्या द्वात्स्यः शांडिल्या च्छांडिल्यः कैशोर्यो
कौप्या कैशोर्यः काप्यः कुमारहारिता कुमारहारि
तो गालवाङ्गालवो विदर्न्नो कौंडिन्यो द्विदर्न्नो कौंडिन्यो
न वर्सौपातो बाभ्रव्या द्वस्नपाद्वाभ्रवः पथः सौनरातं
घ्याः सौनरो यास्या द्वांगिरसा द्यास्य=पांगिरस=पाम्न
ते स्त्वष्टृहा ज्योतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपा द्वाष्ट्रा द्विश्वरूप श्व
स्ताष्ट्राक्षि न्याम मिश्वि नौदैघी च=पाथर्वणा दध्याङ्गाथ

र्वे लो ध्य र्वे लो दे वा द य वी दे वो म ल्लो: प्रा ध्व ठं स ना न्म

ल्लः प्रा ध्व ठं स न: प्र ध्व ठं स ना न्म प्रा ध्व ठं स न. ए क र्षे

रे क र्षि र्षि र्वि प्र वि ते र्षि प्र वि चि ते र्वी छे र्वी ष्ठि: स ना रो:

स ना रू: स ना त ना स ना त न: स न ना स न गः प र मे ष्ठि नः

प र मे ष्ठी ब्र ह्म लो ब्र ह्म स्व प न्न ब्र ह्म लो न म: ॥६६॥ द्वि

ती यो ऽ ध्या य: स मा प्त: ॥२॥ ॐ ज न को ह वै दे हो ब

हु द क्षि णे न य ज्ञे ने जे त त्र ह कु रु पं चा ला नां ब्रा ह्म णा अ

भि स मे ता ब भू वु स्त स्य ह ज न क स्य वै दे ह स्य वि जि ज्ञा ५७

सा ब भू व क: स्वि दे षां ब्रा ह्म णा ना म नू चा न त म इ ति २९

स ह ग वां ठं स ह स्र म व रु रो ध द श द प्रा दा ए कै क स्या:

श्र स्य४

५०

बृहदारण्यकतृतीयाध्यायारंभः

३० ॐ श्रीगणेशायनमः॥ जनकोहवैदेहोबहुदक्षिणे
नयज्ञेनेजेतत्रहकुरुपंचालानांब्राह्मणाअभिसमे
ताबभूवुस्तस्यहजनकस्यवैदेहस्यविजिज्ञासा
बभूवकस्विदेषांब्राह्मणानामनूचानतमइतिसहग
वांसहस्रमवरुरोधदशदशपादाएकैकस्याःशृंगयो
राबद्धाबभूवुः॥१॥तान्होवाचब्राह्मणाभगवंतोयोवोब्र
ह्मिष्ठःसएतागाउदजतामितितेहब्राह्मणानदधृषुरथ
हयाज्ञवल्क्यःस्वमेवब्रह्मचारिणमुवाचैताःसोम्योदज
सामश्रवा३इतिताहोदाचकारतेहब्राह्मणाश्चुक्रुधुःकथं ३

नो ब्रह्मिष्ठोब्रवीत्तस्य ह जनकस्य वैदेहस्य होताश्वलोब
भूव स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोसी३इति
स होवाच नमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयं स्म
इति तं ह तत एव प्रष्टुं दध्रे होताश्वलः ॥२॥ याज्ञवल्क्येति
होवाच ॥ यदिदं सर्वं मृत्युनाप्तं सर्वं मृत्युनाभिपन्नं
केन यजमानो मृत्योराप्तिमतिमुच्यत इति होत्रर्त्विजाग्निना
वाचा वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक् सोयमग्निः स होता स
मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥३॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं
महोरात्राभ्यामाप्तं सर्वमहोरात्राभ्यामभिपन्नं केन

परपक्षाभ्याममभिपन्नं केनयजमानः पूर्वपक्षा ५

३१ यजमानोहोरात्रयोराप्तिमतिमच्युतइत्यध्वर्युणर्त्वि

जाचक्षुषादित्येनचक्षुर्वैयज्ञस्याध्वर्युस्तद्यदिदंचक्षुः

सोसावादित्यःसोध्वर्युःसमुक्तिःसातिमुक्तिः॥४॥याज्ञ

या वल्क्येतिहोवाचयदिदंसर्वंपूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामाप्तं

सर्वंपूर्वपक्षापरपक्षयोराप्तिमतिमुच्यतइत्युद्गात्रर्त्वि

जावायुनाप्राणेनप्राणोवैयज्ञस्योद्गातातद्योयंप्राणःसवा

युःसउद्गातासमुक्तिःसातिमुक्तिः॥५॥याज्ञवल्क्येतिहोवा

चयदिदमंतरिक्षमनारंबणमिवकेनाक्रमेणमनोवैयज्ञ २

स्यब्रह्मातद्यदिदंमनःसोसौचंद्रःसब्रह्मासमुक्तिःसाति

यजमानः स्वर्गंलोकमाक्रमतइतिब्रह्मणर्त्विजामनसाचंद्रेण [illegible]

या

मुक्तिरित्यतिमोक्षा अथसंपदः॥५॥याज्ञवल्क्येतिहोवाच
कतिभिरयमद्यर्ग्भिर्होतास्मिन्यज्ञेकरिष्यतीतितिसृ
भिरितिकतमास्तास्तिस्रइतिपुरोनुवाक्याचयाज्याचशस्यै
वतृतीयाकिंताभिर्जयतीतियत्किंचेदंप्राणभृदिति॥६॥याज्ञ
वल्क्येतिहोवाचकत्ययमद्याध्वर्युरस्मिन्यज्ञआहुतीर्होष्य
तीतितिस्रइतिकतमास्तास्तिस्रइतियाहुताउज्वलंतियाहुता
अतिनेदंतेयाहुताअधिशेरतेकिंताभिर्जयतीतियाहुताउ
ज्वलंतिदेवलोकमेवताभिर्जयतिदीप्यतइवहिदेवलोकोया
हुताअतिनेदंतेपितृलोकमेवताभिर्जयत्यतीवहिपितृलोको

32

याहुताअतिशेरतेमनुष्यलोकमेवताभिर्जयत्यधइवहिम
नुष्यलोकः॥६॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचकतिभिरयमद्यब्र
ह्मायज्ञंदक्षिणतोदेवताभिर्गोपायतीत्येकयेतिकतमा
सैकेतिमनएवेत्यनंतंवैमनोनंताविश्वेदेवाअनंतमेवसते
नलोकंजयति॥७॥ याज्ञवल्क्येतिहोवाचकत्ययमद्यर्ग्वेदोस्मि य
न्यज्ञेस्तोत्रियाःस्तोष्यतीतितिस्रइतिकतमास्तास्तिस्रइतिपु
रोनुवाक्याचयाज्याचशस्यैवतृतीयाकतमास्तायाअध्यात्म
मितिप्राणएवपुरोनुवाक्यापानोयाज्याव्यानःशस्याकिंता
भिर्जयतीतिपृथिवीलोकमेवपुरोनुवाक्ययाजयत्यंतरि
क्षलोकंयाज्ययाद्युलोकंशस्ययाततोहहोताश्वलउप २

रराम ॥१०॥ प्रथमब्राह्मणं ॥ छ ॥ अथ हैनं जारत्कारव आर्त
भागः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यति
ग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावति ग्रहा इति ये तेऽष्टौ ग्रहा अ
ष्टावतिग्रहाः कतमे त इति ॥११॥ प्राणो वै ग्रहः सोऽपाने
नातिग्राहेण गृहीतोऽपानेन हि गंधांजिघ्रति ॥१२॥ वाग्वै
ग्रहः स नाम्नातिग्राहेण गृहीतो वाचा हि नामान्यभि
वदति ॥१३॥ जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्राहेण गृहीतो
जिह्वया हि रसान्विजानाति ॥१४॥ चक्षुर्वै ग्रहः स रू
पेणातिग्राहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति ॥१५

33

स

श्रोत्रं वै ग्रहः शब्देनातिग्राहेण गृहीतः श्रोत्रेण हि
शब्दान्छृणोति ॥१६॥ मनो वै ग्रहः स कामेनातिग्रा
हेण गृहीतो मनसा हि कामान्कामयते ॥१७॥ हस्तौ
मं वै ग्रहः स कर्मणातिग्राहेण गृहीतो हस्ताभ्यां हि कर्म
करोति ॥१८॥ त्वग्वै ग्रहः स स्पर्शेनातिग्राहेण गृही
तस्त्वचा हि स्पर्शान्वेदयत इत्येतेष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्र
हाः ॥१९॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्योरन्नं
कास्वित्सा देवता यस्या मृत्युरन्नमित्यग्निर्वै मृत्युः सोपा ४
मन्नमप पुनर्मृत्युं जयति ॥२०॥ याज्ञवल्क्येति होवाच

यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः क्रामंत्याहो३ नेति नेति होवाच या
ज्ञवल्क्योत्रैव समवनीयंते स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते
॥११॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहातीति
नामेत्यनंतं वै नामानंता विश्वे देवा अनंतमेव स तेन लोकं जयति
॥१२॥ याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं
प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चंद्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौष
धीर्लोमानि वनस्पतीन्केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते क्वायं त
दा पुरुषो भवतीत्याहर सोम्य हस्तमार्तभागावामेवैतस्य वेदिष्यावो न
नावेतत्सजन इति तौ होत्क्रम्य मंत्रयांचक्राते तौ ह यदूचतुः कर्म हैव

तदूचतुरथयत्प्रशशंसतुःकर्महैवतत्प्रशशंसतुःपुण्योवैपु
ण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनेतिततोहजारत्कारवआर्त्तभाग
उपरराम॥२॥इतिद्वितीयंब्राह्मणं॥अथहैनंभुज्युर्लाह्यायनिःप
प्रच्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचमद्रेषुचरकाःपर्यव्रजामतेपतंचल
स्यकाप्यस्यगृहानैमतस्यासीद्दुहितागंधर्वगृहीतातमपृ
च्छामकोसीतिसोब्रवीत्सुधन्वांगिरसइतितंयदालोकानामंता
नपृच्छामाथैनमब्रूमक्वपारिक्षिताअभवन्नितिक्वपारिक्षिताअ
भवन्सत्वापृच्छामियाज्ञवल्क्यक्वपारिक्षिताअभवन्निति॥१॥
सहोवाचोवाचवैसोगच्छन्वैतेतद्यत्राश्वमेधयाजिनोगच्छं ५

तीतिकन्वश्वमेधयाजिनोगच्छंतीतिद्वात्रिंशतंवैदेवरथाह्न्यान्य
यंलोकस्तंसमंतंपृथिवीद्विस्तावत्पर्येतितांसमंतंपृथिवींद्विस्ता
वत्समुद्रःपर्येतितद्यावतीक्षुरस्यधारायावद्वामक्षिकायाःपत्रं
तावानंतरेणाकाशस्तानिंद्रःसुपर्णोभूत्वावायवेप्रायच्छत्ता
न्वायुरात्मनिधित्वातत्रागमयद्यत्राश्वमेधयाजिनोऽभवन्नित्येव
मिववैसवायुमेवप्रशशंसतस्माद्वायुरेवव्यष्टिर्वायुःसमष्टि
रपपुनर्मृत्युंजयतियएवंवेदततोहभुज्युर्लाह्यायनिरुपरराम॥
॥३॥ इति तृतीयंब्राह्मणं॥ अथहैनमुषस्तश्चाक्रायणःपप्रच्छयाज्ञव
ल्क्येतिहोवाचयत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मयआत्मासर्वांतरस्तंमेव्याच

क्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वांतरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वांतरो यः प्राणे
न प्राणिति स त आत्मा सर्वांतरो योपानेनापानिति स त आत्मा सर्वांतरो
यो व्यानेन व्यानिति स त आत्मा सर्वांतरो य उदानेनोदानिति स त आ
त्मा सर्वांतर एष त आत्मा सर्वांतरः॥२६॥ स होवाचोषस्तश्चाक्राय
णो यथा विब्रूयादसौ गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति
यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आ
त्मा सर्वांतरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वांतरो न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्न श्रु
तेः श्रोतारं शृणुया न मतेर्मंतारं मन्वीथा न विज्ञातेर्विज्ञातारं
विजानीया एष त आत्मा सर्वांतरोतोन्यदार्तं ततो होषस्तश्चाक्राय ५
ण उपरराम॥२७॥ चतुर्थं ब्राह्मणं॥ अथ हैनं कहोडः कौषीत

केयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य
आत्मा सर्वांतरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वांतरः कतमो याज्ञ
वल्क्य सर्वांतरो योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येत्येतं
वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैष
णायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरंति या ह्येव पुत्रैषणा सा वि
त्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे एव भवतस्त
स्माद्ब्राह्मणः पांडित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेद्बाल्यं च पांडित्यं च
निर्विद्याथ मुनिरमौनं च मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः स ब्राह्मणः
केन स्याद्येन स्यात्तेनेदृश एवातोऽन्यदार्तं ततो ह कहोलः कौषी
तकेय उपरराम ॥ पंचमं ब्राह्मणं ॥ अथ हैनं गार्गी वाचक्नवी

पप्रछ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतं चेति क
स्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति वायो गार्गीति कस्मिन्नु खलु
वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यंतरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्वंत
रिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गंधर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु
खलु गंधर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति कस्मि
न्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चंद्रलोकेषु गार्गीति कस्मि
खलु न्नु चंद्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु
त्र २ खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोता श्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु दे
वलोका ओताश्च प्रोताश्चेतींद्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खल्विंद्रलोका

णि च भूतानि संदृब्धानि भवंतीति सोब्रवीत्पतंचलः काप्यो
नाहं तद्भगवन्वेदेति सोब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च वे
त्थ नु त्वं काप्य तमंतर्यामिणं य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि
च भूतानि योंतरो यमयतीति सोब्रवीत्पतंचलः काप्यो नाहं तं
भगवन्वेदेति सोब्रवीत्पतंचलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्का
प्य सूत्रं विद्यात्तं चांतर्यामिणमिति स ब्रह्मवित्स लोकवित्स देव
वित्स वेदवित्स भूतवित्स आत्मवित्स सर्वविदिति तेभ्योब्र
वीत्तदहं वेद तच्चेत्त्वं याज्ञवल्क्य सूत्रमविद्वांस्तं चांतर्यामिणं
ब्रह्मगवीरुदजसे मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति वेद वा अहं गौतम ८
तत्सूत्रं तं चांर्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद्ब्रूयाद्वेद वेदेति

त.१

३८ ५१

ई ताश्चप्रोताश्चेतिप्रजापतिलोकेषुगार्गीतिकस्मिन्नुखलुप्रजापतिलोका
ईताश्चप्रोताश्चेतिब्रह्मलोकेषुगार्गीतिकस्मिन्नुखलुब्रह्मलोका ईताश्च
प्रोताश्चेतिसहोवाचगार्गिमातिप्राक्षीर्मातेमूर्द्धाव्यपप्तदनतिप्रश्न्यां
वैदेवतामतिपृच्छसिगार्गिमातिप्राक्षीरितिततोहगार्गीवाचक्नव्यु
परराम॥६॥षष्ठं ब्राह्मणं॥अथहैनमुद्दालकआरुणिःपप्र
च्छयाज्ञवल्क्येतिहोवाचमद्रेषु वसा मपतंचलस्यकाप्यस्यगृहे
षुयज्ञमधीयानास्तस्यासीद्भार्यागंधर्वगृहीतातमपृच्छामको
सीतिसोब्रवीत्कबंध आथर्वणइतिसोब्रवीत्पतंचलंकाप्यंयाज्ञिकां
ंश्चवेत्थनुत्वंकाप्यतत्सूत्रंयेनायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वा

यथावेत्थतथाब्रूहीति॥३०॥सहोवाचवायुर्वैगोतमतत्सूत्रंवायुना
वैगोतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिचभूतानिसंदृब्धा नि
निभवंतितस्माद्वैगोतमपुरुषंप्रेतमाहुर्व्यस्रंसिषतास्यांगा
नीतिवायुनाहिगोतमसूत्रेणसंदृब्धानिभवंतीत्येवमेवैतद्याज्ञ ८४
वल्क्यांतर्यामिणंब्रूहीति॥३१॥यःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याअंतरो
यंपृथिवीमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥३२॥योप्सुति
ष्ठन्नद्भ्योंतरोयमापोनविदुर्यस्यापःशरीरंयोपोंतरोयमयत्येष
तआत्मांतर्याम्यमृतः॥३३॥योग्नौतिष्ठन्नग्नेरंतरोयमग्निर्नवेदय
स्याग्निःशरीरंयोग्निमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥३४॥
नवेदयस्यपृथिवीशरीरंयःपृथिवी

योंतरिक्षेतिष्ठन्नंतरिक्षादंतरोयमंतरिक्षंनवेदयस्यांतरिक्ष
ंशरीरंयोंतरिक्षमंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥३५॥
योवायौतिष्ठन्वायोरंतरोयंवायुर्नवेदयस्यवायुःशरीरंयोवायु
मंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥३६॥योदिवितिष्ठन्दि
वोंतरोयंद्यौर्नवेदयस्यद्यौःशरीरंयोदिवमंतरोयमयत्येषतआ
त्मांतर्याम्यमृतः॥३७॥यआदित्येतिष्ठन्नादित्यादंतरोयमादि
त्योनवेदयस्यादित्यःशरीरंयआदित्यमंतरोयमयत्येषतआ
त्मांतर्याम्यमृतः॥३८॥योदिक्षुतिष्ठन्दिग्भ्योंतरोयंदिशोनविदु
र्यस्यदिशःशरीरंयोदिशोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥
॥३९॥

यश्चंद्रतारके तिष्ठंश्चंद्रतारकादंतरो यं चंद्रतारकं न वेद यस्य चं
द्रतारकं शरीरं यश्चंद्रतारकमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्या
म्यमृतः ॥११॥ य आकाशे तिष्ठन्नाकाशादंतरो यमाकाशो न वेद यस्या
काशः शरीरं य आकाशमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥
॥१२॥ यस्तमसि तिष्ठंस्तमसोंतरो यं तमो न वेद यस्य तमः श
रीरं यस्तमोंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥१३॥ यस्तेजसि
तिष्ठंस्तेजसोंतरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः शरीरं यस्तेजों
तरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृत इत्यधिदैवतमथाधिभूतं ॥
॥१४॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योंतरो यं सर्वा

यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरंतरो
णि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूता
न्यंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृत इत्यधिभूतं मथाध्या
त्मं ॥१४॥ यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादंतरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः श
रीरं यः प्राणमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥१५॥ यो वाचि
तिष्ठन्वाचोंतरो यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमंतरो यमयत्ये
ष त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥१६॥ यश्चक्षुषि तिष्ठंश्चक्षुषोंतरो यमयत्ये
ष त आत्मांतर्याम्यमृतः ॥१७॥ यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादंतरो यं श्रोत्रं
न वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमंतरो यमयत्येष त आत्मांतर्या १०
म्यमृतः ॥१८॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसोंतरो यं मनो न वेद यस्य म

नःशरीरंयोमनोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥२०॥यस्त्व
चितिष्ठंस्त्वचोंतरोयंत्वङ्नवेदयस्यत्वक्शरीरंयस्त्वचमंतरोय
मयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृतः॥२१॥योविज्ञानेतिष्ठन्विज्ञानादंतरो
यंविज्ञानंनवेदयस्यविज्ञानंशरीरंयोविज्ञानमंतरोयमयत्ये
षतआत्मांतर्याम्यमृतः॥२२॥योरेतसितिष्ठन्रेतसोंतरोयंरेतो
नवेदयस्यरेतःशरीरंयोरेतोंतरोयमयत्येषतआत्मांतर्याम्यमृ
तोदृष्टोद्रष्टाश्रुतःश्रोतामतोमंताविज्ञातोविज्ञातानान्योतोस्ति
विज्ञातैषतआत्मांतर्याम्यमृतोतोन्यदार्तंततोहोद्दालकआरु
णिरुपरराम॥२३॥सप्तमंब्राह्मणं॥अथहवाचक्नव्युवाचब्राह्मणा

द्रष्टानान्योतोस्तिश्रोतानान्योतोस्तिमंतानान्योतोस्ति ३

न ३

४०

भगवंतो हंताहमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौ चेन्मे वक्ष्यति न वै जातु
युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति पृछ गार्जीति ॥७२॥ साहोवा
चाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्यं धनु
रधिज्यं कृत्वा द्वौ बाणवंतौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्ति
ष्ठेदेवमेवाहं त्वां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थां तौ मे ब्रूहीति पृछ
गार्जीति ॥७३॥ साहोवाच यदूर्द्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृ ६
थिव्या यदंतरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चे २३
त्याचक्षते कस्मिंस्तदोतं च प्रोतं चेति ॥७४॥ सहोवाच स हो
वाच यदूर्द्ध्वं गार्जि दिवो यदवाक्पृथिव्या यदंतरा द्यावा

थिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाशे त
दोतं च प्रोतं चेति ॥५४॥ साहोवाच नमस्तेस्तु याज्ञवल्क्य
यो म एतं व्यवोचोपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥५५॥ साहो
वाच यदूर्द्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाक्पृथिव्या यदंतरा द्या
वापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिं
स्तदोतं च प्रोतं चेति ॥५६॥ स होवाच यदूर्द्ध्वं गार्गि दिवो
यदवाक्पृथिव्या यदंतरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भ
वच्च भविष्यच्चेत्याचक्षत आकाश एव तदोतं च प्रोतं चेति क
स्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥५७॥ स होवाचैतद्वै त

४१

दक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदंत्यस्थूलमनण्वह्रस्वम
दीर्घमलोहितमस्नेहमछायमतमोवाय्वनाकाशमसंगमर
समगंधमचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनोतेजस्कमप्राणममुखम
मात्रमनंतरमबाह्यंनतदश्नातिकिंचननतदश्नातिकश्च न
॥८॥ एतस्यवा अक्षरस्यप्रशासनेगार्गी सूर्याचंद्रमसौ
विधृतौतिष्ठतएतस्यवा अक्षरस्यप्रशासनेगार्गी द्यावा
पृथिव्यौविधृतेतिष्ठतएतस्यवा अक्षरस्यप्रशासने
गार्गीनिमेषामुहूर्ता अहोरात्राण्यर्धमासामासा ऋतवः ऋ
ऋ संवत्सरा इतिविधृतास्तिष्ठंत्येतस्यवा अक्षरस्यप्रशास २२

ने गार्गि प्राच्योन्या नद्यः स्यंदंते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रती
च्योन्या यां यां च दिशमन्वेतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गा
र्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसंति यजमानं देवा दर्वीं पितरोन्वा
यत्ताः ॥९॥ यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिंल्लोके जुहो
ति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यंतवदेवास्य
तद्भवति यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति
स कृपणोथ य एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रै
ति स ब्राह्मणः ॥१०॥ तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ श्रुत
ं श्रोत्रमतं मंत्रविज्ञातं विज्ञात्र नान्यदतोस्ति द्रष्टृ ना

५२

न्यदतोस्तिश्रोटनान्यदतोस्तिमंत्रनान्यदतोस्तिवि
ज्ञात्रेतस्मिन्नुखल्वक्षरेगार्ग्याकाशईतश्चप्रोतश्चेति
॥८॥साहोवाचब्राह्मणाभगवंतस्तदेवबहुमन्येध्वंय
दस्मान्नमस्कारेणमुच्येध्वंनवैजातुयुष्माकमिमंकश्चि
द्ब्रह्मोद्यंजेतेतिततोहवाचक्नव्युपरराम॥९॥अष्टमं
ब्राह्मणं॥३॥अथहैनंविदग्धःशाकल्यःपप्रच्छकतिदेवायाज्ञ
वल्क्येतिसहैतयैवनिविदाप्रतिपेदेयावंतोवैश्वदे
वस्यनिविद्युच्यंतेत्रयश्चत्रीचशतात्रयश्चत्रीचसहस्रेत्यो ९३
मितिहोवाचकत्येवदेवायाज्ञवल्क्येतित्रयस्त्रिंशदित्योमि

तिहोवाचकत्येवदेवायाज्ञवल्क्येतिषडित्योमितिहोवाच
कत्येवदेवायाज्ञवल्क्येतित्रयइत्योमितिहोवाचकत्येवदेवाया व
ज्ञवल्क्येतिद्वावित्योमितिहोवाचकत्येवदेवायाज्ञवल्क्येत्य
व ध्यर्द्धइत्योमितिहोवाचकत्येवदेवायाज्ञवल्क्येत्येकइत्योमिति
होवाचकतमेतेत्रयश्चत्रीचशतात्रयश्चत्रीचसहस्रेति॥५॥
सहोवाचमहिमानएवैषामेतेत्रयस्त्रिंशत्त्वेवदेवाइतिकत
मेतेत्रयस्त्रिंशदित्यष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्यास्त
एकत्रिंशदिंद्रश्चैवप्रजापतिश्चत्रयस्त्रिंशाविति॥६॥क
तमेवसवइत्यग्निश्चपृथिवीचवायुश्चांतरिक्षंचादित्यश्च

४३

द्यौश्च चंद्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं वसु सर्वं हि
तमिति तस्माद्वसव इति ॥३॥ कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्रा
णा आत्मैकादशस्ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामंत्यथ रोद
यंति तद्यद्रोदयंति तस्माद्रुद्रा इति ॥४॥ कतम आदित्या इति
द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्या एते हीदं सर्वमाद
दाना यंति ते यदिदं सर्वमाददाना यंति तस्मादादित्या इति ॥
॥५॥ कतम इंद्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्नुरेवें
द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति कतमः स्तनयित्नुरित्यशनिरिति कत २४
मो यज्ञ इति पशव इति ॥६॥ कतमे षडित्यग्निश्च पृथिवी च वा
युश्चांतरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदं सर्वं षडिति ॥७॥

कतमेतेत्रयोदेवाइतीमएवत्रयोलोकाएषुहीमेसर्वेदेवाइतिक
तमौतौद्वौदेवावित्यन्नंचैवप्राणश्चेतिकतमोध्यर्द्धइतियोयं
पवतइति॥८॥तदाहुर्यदयमेकइवैवपवतेथकथमध्यर्द्ध
इतियदस्मिन्निदंसर्वमध्यार्द्धोत्तेनाध्यर्द्धइतिकतमएको
देवइतिप्राणइतिसब्रह्मत्यदित्याचक्षते॥९॥पृथिव्येवयस्या
यतनमग्निर्लोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्म
नःपरायणंसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवाअहंतंपुरु
षंसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायंशारीरःपुरुषः
सएषवदशाकल्यतस्यकादेवतेत्यमृतमितिहोवाच॥१०॥
कामएवयस्यायतनंहृदयंलोकोमनोज्योतिर्योवैतंपुरुषंवि

द्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवा
अहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवायंकामम
यःपुरुषःसएषवदेवशाकल्यतस्यकादेवतेतिस्त्रियइतिहोवा
च।।१५।।रूपाण्येवयस्यायतनंचक्षुर्लोकोमनोज्योतिर्योवैतंपु
रुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवेदितास्याद्याज्ञवल्क्य
वेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनःपरायणंयमात्थयएवा
वा सोदित्येपुरुषःसएषवदेवशाकल्यतस्यकादेवतेतिसत्य
मितिहोवाच।।१६।।आकाशएवयस्यायतनꣳश्रोत्रंलोकोम २५
नोज्योतिर्योवैतंपुरुषंविद्यात्सर्वस्यात्मनःपरायणꣳसवैवे म
दितास्याद्याज्ञवल्क्यवेदवाअहंतंपुरुषꣳसर्वस्यात्मनः

परायणं यमात्थ य एवायं श्रोत्रः प्रातिश्रुत्कः पुरुषः स ए
ष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति दिश इति होवाच ॥१७॥ तम
एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्या
त्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं
तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं छायाम
यः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति मृत्युरिति हो
वाच ॥१८॥ रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनो ज्योतिर्यो
वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञ
वल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य
एवायमादर्शे पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेत्य

सुरिति होवाच ॥ ७ए ॥ आप एव यस्यायतनं हृदयं लोको म
नो ज्योतिर्यो वै तं पुरूषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै
वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरूषं सर्वस्यात्मनः प
रायणं यमात्थ य एवायमप्सु पुरूषः स एष वद शाकल्य
तस्य का देवतेति वरूण इति होवाच ॥ ७ ॥ रेत एव यस्या
यतनं हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरूषं विद्यात्सर्वस्या
त्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पु
रूषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पु २५
रूषः स एष वद शाकल्य तस्य का देवतेति प्रजापतिरिति

होवाच ॥१८॥ शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वां स्विदि
मे ब्राह्मणा अंगारावक्षयणमक्रता३ इति ॥१९॥ याज्ञवल्क्ये
ति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपंचालानां ब्राह्मणानत्य
वादीः किं ब्रह्म विद्वानिति दिशो वेद सदेवाः सप्रतिष्ठा इ
ति यद्दिशो वेत्थ सदेवाः सप्रतिष्ठाः ॥२०॥ किंदेवतो
स्यां प्राच्यां दिश्यसीत्यादित्यदेवत इति स आदित्यः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिंनु चक्षुः प्रति
ष्ठितमिति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति क
स्मिन्नु रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच

हृदयेनहिरूपाणिजानातिहृदयेह्येवरूपाणिप्रति
ष्ठितानिभवंतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥२०॥किंदे
वतोस्यांदक्षिणायांदिश्यसीतियमदेवतइतिस
यमःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतियज्ञइतिकस्मिन्नुयज्ञःप्र
तिष्ठितइतिदक्षिणायामितिकस्मिन्नुदक्षिणाप्रति
ष्ठितेतिश्रद्धायामितियदाह्येवश्रद्धत्तेथदक्षिणांदद
तिश्रद्धायांह्येवदक्षिणाप्रतिष्ठितेतिकस्मिन्नुश्रद्धा ९७
प्रतिष्ठितेतिहृदयइतिहोवाचहृदयेनहिश्रद्धांजाना
तिहृदयेह्येवश्रद्धाप्रतिष्ठिताभवतीत्येवमेवैतद्या

ज्ञवल्क्य॥२२॥किंदेवतोस्यांप्रतीच्यांदिश्यसीतिव
रुणदेवतइतिसवरुणःकस्मिन्प्रतिष्ठितइत्यप्स्वितिक
स्मिन्न्वापःप्रतिष्ठिताइतिरेतसीतिकस्मिन्नुरेतःप्रति
ष्ठितमितिहृदयइतितस्मादपिप्रतिरूपंजातमाहुर्हृद
यादिवसृप्तोहृदयादिवनिर्मितइतिहृदयेह्येवरेतः
प्रतिष्ठितंभवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य॥२३॥किंदेव
तोस्यामुदीच्यांदिश्यसीतिसोमदेवतइतिससोमःक
स्मिन्प्रतिष्ठितइतिदीक्षायामितिकस्मिन्नुदीक्षाप्रति
ष्ठितेतिसत्यइतितस्मादपिदीक्षितमाहुःसत्यंवदे

तिसत्येह्येवदीक्षाप्रतिष्ठितेतिकस्मिन्नुसत्यंप्रति
ष्ठितमितिहृदयइतिहोवाचहृदयेनहिसत्यंजाना
तिहृदयेह्येवसत्यंप्रतिष्ठितंभवतीत्येवमेवैतद्या
ज्ञवल्क्य॥२३॥किंदेवतोस्यांध्रुवायांदिश्यसीत्य
ग्निदेवतइतिसोऽग्निःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिवाची
तिकस्मिन्नुवाक्प्रतिष्ठितेतिहृदयइतिकस्मिन्नुहृ
दयंप्रतिष्ठितमिति॥२४॥अहल्लिकेतिहोवाचयाज्ञ
वल्क्योयत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासैयद्ध्येतदन्यत्रा ५०
स्मत्स्याच्छ्वानोवैनदद्युर्वयांसिवैनद्विमथ्नीरंनि

ति ॥ २५ ॥ कस्मिन्नु त्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थ इति प्राण
इति कस्मिंनु प्राणः प्रतिष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्न्व
पानः प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिंनु व्यानः प्रतिष्ठि
त इत्युदान इति कस्मिंनूदानः प्रतिष्ठित इति समान
इति स एष नेति नेत्यात्मा गृह्यो न हि गृह्यते शीर्यो न
हि शीर्यते संगो न हि सज्यते सितो न व्यथते न रिष्य
त्येतान्यष्टावायतनान्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पु
रुषाः स यस्तान्पुरुषान्निरुह्य प्रत्युह्यात्यक्रामत्तं
त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि तं चेन्मे न विवक्ष्यसि मू

र्द्धा ते विपतिष्यतीति तंह न मेने शाकल्यस्तस्य ह मू
र्द्धा विपपातापि हास्य परिमोषिणोस्थीन्यपजह्रुरन्य
न्मन्यमानाः ॥ २६ ॥ अथ होवाच ब्राह्मणा भगवंतो यो वः
कामयते स मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामय
ते तं वः पृच्छामि सर्वान्वा वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्म
णा न दधृषुः ॥ २७ ॥ तान्हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ यथा वृ
क्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषोमृषा तस्य लोमानि पर्णा
नि त्वगस्योत्पाटिका बहिः त्वच एवास्य रुधिरं प्र ९६
स्यंदि त्वच उत्पटः । तस्मात्तदातृण्णात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात्

तृ

सान्यस्यशकराणिकिनाटंस्नावतत्स्थिरं अस्थीन्यंतरतोदारूणिमज्जा
मज्जोपमाकृतायद्वृक्षोवृक्णोरोहतिमूलान्नवतरःपुनःमर्त्यःस्विन्मृत्यु
नावृक्णःकस्मान्मूलात्प्ररोहतिरेतसइतिमावोचतजीवतस्तत्प्रजायते ॥
धानारुहइववैवृक्षोंजसाप्रेत्यसंभवःयत्समूलमावृहेयुर्वृक्षंनपु
नराभवेत्मर्त्यःस्विन्मृत्युनावृक्णःकस्मान्मूलात्प्ररोहतिजातए
वनजायतेकोन्वेनंजनयेत्पुनः।विज्ञानमानंदंब्रह्मरातिर्दातुः
परायणंतिष्ठमानस्यतद्विदइति॥२८॥नवमंब्राह्मणं॥इती
योध्यायःसमाप्तः॥ ब्रह्मैवसत्यमलीकमलीकेसत्यवच्छे २

— — इति बृहदारण्यके तृतीयाध्यायः समाप्तः

अथचतुर्थाध्यायारंभः

ॐ श्रीगणेशायनमः॥हरिः॥ॐ जनकोवैदेहआसांचक्रेऽथहया
ज्ञवल्क्यआवव्राजतंहोवाचयाज्ञवल्क्यकिमर्थमचारीःपशूनि
च्छन्नण्वंतानित्युभयमेवसंम्राडितिहोवाच॥१॥यत्तेकश्चिदब्र
बृ वीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेजित्वाशैलिनिर्वाग्वैब्रह्मेतियथामातृ
मान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथातच्छैलिनोब्रवी
ग्वैब्रह्मेत्यवदतोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रति
ष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्संम्राडितिसवैनोब्रूहियाज्ञव ल्क्य
वागेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठाप्रज्ञेत्येनदुपासीतकाप्रज्ञता
याज्ञवल्क्यवागेवसंम्राडितिहोवाचवाचावैसंम्राड्बंधुःप्रज्ञा
[illegible] स्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनं [illegible]

५०
४ यतैँ ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामावेदोऽथर्वांगिरसइतिहासः पुराणंवि
द्याउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्
टं हुतमाशितंपायितमयंचलोकः परश्चलोकः सर्वाणिचभूता
निवाग्वैवसंम्राट्प्रज्ञायते वाग्वैसंम्राट्परमंब्रह्मनैनंवाग्ज
हातिसर्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येति
यएवंविद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभंसहस्रंददामीतिहोवाच
६२ जनकोवैदेहः सहोवाचयाज्ञवल्क्यः पितामेमन्यतनाननु
शिष्यहरेतेति ॥२॥ यदेवतेकश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवी १
न्मउदंकः शौल्बायनः प्राणोवैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमा

नाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छौल्बायनोऽब्रवीत्प्राणो वै ब्र
ह्मेत्यप्राणतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रति
ष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राळिति स वै नो ब्रूहि
याज्ञवल्क्य प्राण एवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रियमि
त्येनदुपासीत का प्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राळि
ति होवाच प्राणस्य वै सम्राट्कामायायाज्यं याजयत्य
प्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि तत्र वधाशंकं भवति यां दिश
मेति प्राणस्य वै सम्राट्कामाय प्राणो वै सम्राट् परमं ब्र
ह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति दे

वोन्मृत्वाद्देवा नप्येति यएवंविद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं
सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञव
ल्क्यः पिता मे मन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥२॥ यदेव ते क
श्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे बर्कुर्वार्ष्णश्चक्षुर्वै ब्र
ह्मेति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तद्वा
र्ष्णोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किंऽस्यादित्यब्रवीत्तु
ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्रा
डिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः
प्रतिष्ठा सत्यमित्येनदुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य

चक्षुरेव सम्राडिति होवाच चक्षुषा वै सम्राट् पश्यन्तमाहुर
द्राक्षीरिति स आहाद्राक्षमिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै सम्रा
ट् परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिक्षरंति रं
देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं
सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञ
वल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥४॥ यदे
व ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे गर्दभीविपी ता
भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान्पितृमाना
चार्यवान्ब्रूयात्तथा [illegible] भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै
तद्

५२

ब्रह्मेत्यश्रृण्वतोहिकिंऽस्यादित्यब्रवीच्छ्रुतंतेतस्यायतनंप्र
तिष्ठानमब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्संम्राडितिसवैनोब्रू
हियाज्ञवल्क्यश्रोत्रमेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठानंतइ
त्येनदुपासीतकानंततायाज्ञवल्क्यदिशएवसंम्राडि
तिहोवाचतस्माद्वैसंम्राडपियांकांचदिशंगच्छतिने
वास्याअंतंगच्छत्यनंताहिदिशोदिशोवैसंम्राट्श्रोत्र
ऽश्रोत्रंवैसंम्राट्परमंब्रह्मनैनंऽश्रोत्रंजहातिसर्वा
ण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियए ३
वंविद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंसहस्रंऽसहस्रंददामीतिहो

वाचजनकोवैदेहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामे
मन्यतनाननुशिष्यहरेतेति॥५॥यदेवतेकश्चिद
ब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मेसत्यकामोजाबालो
मनोवैब्रह्मेतियथामातृमान्पितृमानाचार्यवा
न्ब्रूयात्तथातज्जाबालोब्रवीन्मनोवैब्रह्मेत्यम
नसोहिकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्यायतनंप्रति
ष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्सम्राडितिसवैनो
ब्रूहियाज्ञवल्क्यमनएवायतनमाकाशःप्रतिष्ठानं
दइत्येनदुपासीतकानंदतायाज्ञवल्क्यमनएव

५३

सम्राळिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रियमभिहा-
र्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो
वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भू-
तान्यभिक्षरन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वा-
नेतदुपास्ते हस्त्यृषभꣳ सहस्रं ददामीति होवा-
च जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता
ननु मेमन्यत नाननुशिष्य हरेतेति ॥ ६ ॥ यदेव ते कश्चिद
८ ब्रवीत्तच्छृणवामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाकल्यो हृदयं वै ब्रह्मे ४
ति यथा मातृमान्पितृमानाचार्यवान्ब्रूयात्तथा तच्छाकल्यो

ब्रवीद्धृदयंवैब्रह्मेत्यहृदयस्यह्निकिंस्यादित्यब्रवीत्तुतेतस्या
यतनंप्रतिष्ठांनमेब्रवीदित्येकपाद्वाएतत्संम्राळितिसवैनोब्रूहि
याज्ञवल्क्यहृदयमेवायतनमाकाशःप्रतिष्ठास्थितिरित्येनदु
पासीतकास्थिततायाज्ञवल्क्यहृदयमेवसंम्राळितिहोवाचहृ
दयंवैसंम्राट्सर्वेषांभूतानामायतनंहृदयंवैसंम्राट्सर्वे
षांभूतानांप्रतिष्ठाहृदयेह्येवसंम्राट्सर्वाणिभूतानिप्रतिष्ठि
तानिभवंतिहृदयंवैसंम्राट्परमंब्रह्मनैनंहृदयंजहातिस
र्वाण्येनंभूतान्यभिक्षरंतिदेवोभूत्वादेवानप्येतियएवं
विद्वानेतदुपास्तेहस्त्यृषभंसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवै
देहःसहोवाचयाज्ञवल्क्यःपितामेमन्यतनाननुशिष्यहरे

तेति॥७॥ब्राह्मणं॥१॥जनको वैदेहः कूर्च्चादुपावसर्पन्नुवा
च नमस्तेस्तु याज्ञवल्क्यानु मा शाधीति स होवाच यथा वै
सम्राण्महान्तमध्वानमेष्यन्रथं वा नावं वा समाददीतैवमेवै
ताभिरुपनिषद्भिः समाहितात्मास्येवं वृंदारक आढ्यः सं
नधीतवेद उक्तोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसी
ति नाहं तद्भगवन्वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेहं तद्वक्ष्या
मि यत्र गमिष्यसीति ब्रवीतु भगवानिति॥१॥इंधो ह वै नामै
ष योयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तं वा एतमिंधꣳ संतमिंद्र इत्याच
क्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः॥२॥
अथैतद्वामेक्षणि पुरुषरूपमेषास्य पत्नी विराट्तयोरे

ष संस्रावो य एषोंतर्हृदय आकाशोथैनयोरेतदंनं य ए
षोंतर्हृदये लोहितपिंडोथैनयोरेतत्प्रावरणं यदेतदं
तर्हृदये जालकमिवाथैनयोरेषा सृतिः संचरणी यैषा हृ
दयादूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एव
मस्यैता हिता नाम नाड्योंतर्हृदये प्रतिष्ठिता भवंत्ये
ताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति तस्मादेष प्रविविहार क्ता
तरइवैव भवत्यस्माच्छारीरादात्मनः ॥३॥ तस्य प्राची
दिक् प्रांचः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणे प्राणाः प्रतीची दि
क् प्रत्यंचः प्राणा उदीची दिगुदंचः प्राणा ऊर्ध्वा दिगूर्ध्वाः

५५

प्राणा अवाचीदिगवांचः प्राणाः सर्वादिशः सर्वेप्राणाः
स एष नेति नेत्यात्माऽगृह्योनहिगृह्यतेऽशीर्योनहि
शीर्यतेऽसंगोनहिसज्यतेऽसितोनव्यथतेनरिष्यत्यभ
यंवैजनकप्राप्तोसीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः सहोवाच
जनकोवैदेहोऽभयंत्वागच्छताद्याज्ञवल्क्ययोनोभग
वन्नभयंवेदयसेनमस्तेस्त्विमेविदेहाअयमहमस्मि
॥४॥ब्राह्मणं॥२॥ जनकंहवैदेहंयाज्ञवल्क्योजगामसमे ५
नेनवदिष्यइत्यथहयज्जनकश्चवैदेहोयाज्ञवल्क्यश्चाग्नि
होत्रेसमूदातेतस्मैहयाज्ञवल्क्योवरंददौसहकामप्रश्नमे ६

व वव्रे तद्धास्मै ददौ तं ह संम्राडेव पूर्वः पप्रच्छ ॥१॥ या
ज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इत्यादित्यज्योतिः संम्राडिति
होवाचादित्येनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते
विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥२॥ अस्तमित आदित्ये या
ज्ञवल्क्य किंज्योतिरेवायं पुरुष इति चंद्रमा एवास्य ज्योतिर्भ
वतीति चंद्रमसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विप
ल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥३॥ अस्तमित आदित्ये या
ज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्नि
रेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्यय

ते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥३॥ अस्त
मित आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शांतेऽग्नौ किंज्यो
तिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवतीति वाचैवायं
ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै सं
म्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न विनिर्ज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्यु
पैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥४॥ अस्तमित
आदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शांतेऽग्नौ शांतायां वाचि किं
रेवायं ज्योतिः पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषा ७
स्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ॥५॥ कतम आत्मेति योऽयं

विज्ञानमयःप्राणेषुहृद्यंतर्ज्योतिःपुरुषःससमानःसंनुभौलोका
वनुसंचरतिध्यायतीवलेलायतीवसहिस्वप्नोभूत्वेमंलोक
मतिक्रामतिमृत्योरूपाणि॥७॥सवाअयंपुरुषोजायमानः
शरीरमभिसंपद्यमानःपाप्मभिःसंसृज्यतेसउत्क्रामन्म्रिय
माणःपाप्मनोविजहाति॥८॥तस्यवाएतस्यपुरुषस्यद्वेएव
स्थानेभवतइदंचपरलोकस्थानंचसंध्यंतृतीयंस्वप्नस्था
नंतस्मिन्संध्येस्थानेतिष्ठन्नेतेउभेस्थानेपश्यतीदंचपरलो
कस्थानंचाथयथाक्रमोयंपरलोकस्थानेभवतितमाक्रममाक्र म
म्योभयान्पाप्मनआनंदांश्चपश्यतिसयत्रप्रस्वपित्यस्यलो
कस्यसर्वावतोमात्रामपादायस्वयंविहत्यस्वयंनिर्मायस्वे

नन्भासास्वेनज्योतिषाप्रस्वपित्यत्रायंपुरुषःस्वयंज्योतिर्भव
ति॥९॥नतत्ररथानरथयोगानपंथानोभवंत्यथरथान्रथ
योगान्पथःसृजतेनतत्रानंदामुदःप्रमुदोभवंत्यथानंदान्मु
दःप्रमुदःसृजतेनतत्रवेशांताःपुष्करिण्यःस्रवंत्योभवंत्यथवेशांता
न्पुष्करिण्यःस्रवंत्यःसृजतेसहिकर्ता॥१०॥तदेतेश्लोकाभवंति
स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतिशुक्रमादाय
पुनरैतिस्थानंहिरण्मयःपुरुषएकहंसः॥११॥प्राणेनरक्षन्न
वरंकुलायंबहिष्कुलायादमृतश्चरित्वासईयतेमृतोयत्रकामं
हिरण्मयःपुरुषएकहंसः॥१२॥स्वप्नांतउच्चावचमीयमानो ८
रूपाणिदेवःकुरुतेबहूनि।उतेवस्त्रीभिःसहमोदमानो

जक्षदुतेवापित्रयानिपश्यन्॥१३॥ आराममस्य पश्यंति न तं पश्यति क
श्चनेति तन्नायतं बोधयेदित्याहुः दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न
प्रतिपद्यते थो खल्वाहुः जागरितदेश एवास्यैष इति यानि ह्येव जाग्रत्प
श्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति सोहं भगवते स
हस्रं ददाम्यत ऊर्द्धं विमोक्षाय ब्रूहीति॥१४॥ स वा एष एतस्मिन्सं
प्रसादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या
द्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसं
गो ह्ययं पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोहं भगवते सहस्रं दद्ा
म्यत ऊर्द्धं विमोक्षायैव ब्रूहीति॥१५॥ स वा एष एतस्मिन्स्वप्ने रत्वा च
रित्वा दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति बु

द्धांतायैव सयत्तत्र किंचित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसंगो ह्य
यंपुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यतऊ
र्द्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति ॥१६॥ स वा एष एतस्मिन्बुद्धांते रत्वा चरित्वा
दृष्ट्वैव पुण्यं च पापं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति स्वप्नांता
यैव ॥१७॥ तद्यथा महामत्स्य उभे कूले अनुसंचरति पूर्वं चापरं चै
वमेवायं पुरुष एतावुभावंतावनुसंचरति स्वप्नांतं च बुद्धांतं च ॥
॥१८॥ तद्यथास्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य श्रांतः
संहत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष एतस्मा अंता ९
य धावति यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्य

ति ॥१९॥ ता वा अस्यैता हिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा
ता भिन्नस्तावताणिम्नातिष्ठंति शुक्लस्य नीलस्य पिंगलस्य हरित
स्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घ्नंतीव जिनंतीव हस्तीव
विच्छाययति गर्त्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तद
त्राविद्यया मन्यतेथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोस्मीति मन्य
ते सोस्य परमो लोकः ॥२०॥ तद्वा अस्यैतदतिच्छंदा अपहतपाप्माभ
यं रूपं तद्यथा प्रियया स्त्रिया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांतर
मेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नांत
रं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकाममकामं रूपं शोकांतरं ॥२१॥
अत्र पितापिता भवति माता माता लोका अलोका देवा अदेवा वे

२८

दाअवेदाअत्रस्तेनोस्तेनोभवतिभ्रूणहाभ्रूणहाचांडालोचांडालः॥
पौल्कसोपौल्कसःश्रमणोश्रमणस्तापसोऽतापसोनन्वागतंपुण्ये
नानन्वागतंपापेनतीर्णोहितदासर्वान्शोकान्हृदयस्यभवति॥
२२॥यद्वैतंनपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यतिनहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलो
पोविद्यतेविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयत्प
श्येत्॥२३॥यद्वैतन्नजिघ्रतिजिघ्रन्वैतन्नजिघ्रतिनहिघ्रातुर्घ्रा
तेर्विपरिलोपोविद्यतेविनाशित्वान्नतुतद्द्वितीयमस्तिततोन्य
द्विभक्तंयज्जिघ्रेत्॥२४॥यद्वैतन्नरसयतेरसयन्वैतन्नर ३०
सयतेनहिरसयितूरसयतेर्विपरिलोपोविद्यतेऽविनाशित्वान्नतुद्वि त
तीयमस्तिततोन्यद्विभक्तंयद्रसयेत्॥२५॥यद्वैतन्नवदतिवदन्वैतन्न

स न१ ६।

वदति नहि वक्तुर्वक्तेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीय
मस्ति ततोन्यद्विभक्तं यद्वदेत् ॥२६॥ यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन्वै तन्न
शृणोति नहि श्रोतुः श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यते विनाशित्वान्नतु तद्द्वितीय
मस्ति ततोन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥२७॥ यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै त
न्न मनुते नहि मंतुर्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वि
तीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥२८॥ यद्वै तन्न स्पृशति स्पृ
शन्वै तन्न स्पृशति नहि स्प्रष्टुः स्पृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशि
त्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥२९॥ यद्वै तन्न
विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरि

६०

लोपोविद्यते विनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोन्यद्विभक्तंय

द्विजानीयात्॥३०॥यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योन्यत्पश्येद

न्योन्यज्जिघ्रेदन्योन्यद्रसयेदन्योन्यद्वदेदन्योन्यच्छृणुयाद

नृ॰ न्योन्यंमन्वीतान्योन्यत्स्पृशेदन्योन्यद्विजानीयात्॥३१॥स

लिलएकोद्रष्टाद्वैतोभवत्येषब्रह्मलोकः सम्राडितिहैनम

रा॰ नुशशासयाज्ञवल्क्यएषास्यपरमागतिरेषास्यपरमासंपदेषो

स्यपरमोलोकएषोस्यपरमआनंदएतस्यैवानंदस्यान्यानिभू

तानिमात्रामुपजीवंति॥३२॥सयोमनुष्याणांराद्धः समृद्धोभवत्य ११

मु॰

[illegible]

न्येषामधिपतिःसर्वैर्मानुष्यकैर्भोगैःसंपन्नतमःसमनुष्याणां
परमआनंदोऽथयेशतंमनुष्याणामानंदाःसएकःपितृ
णांजितलोकानामानंदोऽथयेशतंपितृणांजितलोकानामानंदाः
सएकोगंधर्वलोकआनंदोऽथयेशतंगंधर्वलोकआनंदाःसएकः
कर्मदेवानामानंदोयेकर्मणादेवत्वमभिसंपद्यंतेऽथयेशतंकर्मदे
वानामानंदाःसएकआजानदेवानामानंदोयश्चश्रोत्रियोवृजि
नोकामहतोथयेशतमाजानदेवानामानंदाःसएकःप्रजापतिलो
कआनंदोयश्चश्रोत्रियोवृजिनोऽकामहतोऽथयेशतंप्रजापति
लोकआनंदाःसएकोब्रह्मलोकआनंदोयश्चश्रोत्रियोवृजिनोऽ

६१

कामहतोथैषएवपरमआनंदएषब्रह्मलोकःसंम्राडितिहोवा
चयाज्ञवल्क्यःसोहंभगवतेसहस्रंददाम्यतऊर्ध्वंविमोक्षायै
वब्रूहीत्यत्रहयाज्ञवल्क्योबिभयांचकारमेधावीराजासर्वे
भ्योमांतेभ्यउदरौत्सीदिति॥३३॥सवाएषएतस्मिन्स्वप्नांतेरत्वा
चरित्वादृष्ट्वैवपुण्यंचपापंचपुनःप्रतिन्यायंप्रतियोन्याद्रवतिबुद्धां
तायैव॥३४॥तद्यथानःसुसमाहितमुत्सर्जद्यायादेवमेवायंशा
रीरआत्माप्राज्ञेनात्मनान्वारूढउत्सर्जंयातियत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वा
म सीभवति॥३५॥सयत्रायमणिमानंन्येतिजरयावोपतपतावाणिमा १२
नंनिगच्छतितद्यथाम्रंवोदुंबरंवापिप्पलंवाबंधनात्प्रमुच्यत

एवमेवायं पुरुष एभ्योंगेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या
द्रवति प्राणायैव ॥३६॥ तद्यथा राजानमायांतमुग्राः प्रत्येनसः सूत
ग्रामण्योन्नैः पानैरावसथैः प्रतिकल्पंतेयमायात्ययमागच्छतीत्येव
ं हैवंविदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्पंत इदं ब्रह्मायातीदमागच्छती
ति ॥३७॥ तद्यथा राजानं प्रयियासंतमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यो
ऽभिसमायंत्येवमेवेममात्मानमंतकाले सर्वे प्राणा अभिस
मायंति यत्रैतदूर्ध्वोछ्वासी भवति ॥३८॥ ब्राह्मणं ॥३॥ सय
त्रायमात्माऽबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते प्राणा अभिसमायंति स
एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति स यत्रैष चाक्षुषः

पुरुषः पराङ्पर्यावर्त्तते थारूपज्ञो भवति ॥१॥ एकीभवति न पश्यतीत्या
हुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरेकीभवति न रसयत इत्याहुरेकीभवति
न वदतीत्याहुरेकीभवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरे
कीभवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य हैतस्य
हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा
न्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामंतं प्राणोनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंत
ं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंति सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति
तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥२॥ तद्यथा तृणजलायुका ६२
तृणस्यांतं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमा

नि१

त्मेदꣳ शरीरं निहत्वाविद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसꣳहर
ति॥३॥ तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यं नवतरं कल्याणतर
ꣳ रूपं तनुत एवमेवायमात्मेदꣳ शरीरं निहत्वाविद्यां गमयित्वान्यन्न
वतरं कल्याणतरꣳ रूपं कुरुते पित्र्यं वा गांधर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्रा
ह्मं वान्येषां वा भूतानां॥४॥ स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमयः
प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आका
शमयस्तेजोमयोऽतेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्म
सर्वम
मयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी यथा
चारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः

६३

पुण्येनकर्मणाभवतिपापःपापेनाथोखल्वाहुःकाममयएवायंपुरुष
इतिसयथाकामोभवतितत्क्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेय
त्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यते॥५॥तदेषश्लोकोभवतितदेवसक्तःसह
कर्मणैतिलिंगंमनोयत्रनिषक्तमस्यप्राप्यांतंकर्मणस्तस्ययत्किंचे
हकरोत्ययंतस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मैलोकायकर्मणइतिनुकामयमा
नोथाकामयमानोयोकामोनिष्कामआप्तकामआत्मकामोनतस्यप्रा
णाउत्क्रामंत्यत्रैवब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति॥६॥तदेषश्लोकोभवतियदासर्वे
प्रमुच्यंतेकामायेस्यहृदिश्रिताःअथमर्त्योमृतोभवत्यत्रब्रह्मस ३७
मश्नुतइतितद्यथाऽहिनिर्ल्वयनीवल्मीकेमृताप्रत्यस्ताशयीतैवमेवे

त्रैवसमभवलीयंते २

दं॰शरीरं॰मर्तो॰ऽथायमशरीरोऽमृतःप्राणोब्रह्मैवतेजएवसोहं
भगवतेसहस्रंददामीतिहोवाचजनकोवैदेहः॥७॥तदेतेश्लोका
भवंत्यणुःपंथाविततःपुराणोमां॰स्पृष्टोनुवित्तोमयैव॥तेनधी ह
राअपियंतिब्रह्मविदःस्वर्गंलोकमितऊर्ध्वंविमुक्ताः॥८॥तस्मिंछु
क्लमुतनीलमाहुःपिंगलं॰हरितंलोहितंच॥एषपंथाब्रह्मणानु हा
वित्तस्तेनैतिब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च॥९॥अंधंतमःप्रविशंतिये
विद्यामुपासतेततोभूयइवतेतमोयउविद्यायांरताः॥१०॥अ
नंदानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः॥तां॰स्तेप्रेत्याभिगच्छं
त्यविद्वां॰सोबुधोजनाः॥११॥आत्मानंचेद्विजानीयादयमस्मी
तिपुरुषःकिमिच्छन्कस्यकामायशरीरमनुसंज्वरेत्॥१२॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन्संदेह्ये गहने प्रविष्टः॥ सवि
श्वकृत्स हि सर्वस्य कर्त्ता तस्य लोकः स उ लोक एव॥१३॥ इहैव संतोऽ
थ विद्मस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः॥ ये तद्विदुरमृतास्ते भवं
त्यथेतरे दुःखमेवापियंति॥१४॥ यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमं
जसा ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते॥१५॥ यस्मादर्वाक्सं
वत्सरो होभिः परिवर्त्तते तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासते मृतं॥
१६॥ यस्मिन्पंच पंचजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः॥ तमेव मन्य आत्मा
नं विद्वान्ब्रह्मामृतोमृतं॥१७॥ प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्र १५
स्य श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः॥ ते निचिक्युर्ब्रह्म पुराणमग्र्यं॥१८॥ मन

सेवानुद्रष्टव्यं नेह नानास्ति किंचन मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नाने
व पश्यति ॥१९॥ एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवं ॥ विरजः पर आकाशा ८२
दज आत्मा महान्ध्रुवः ॥२०॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ।
नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति ॥२१॥ स वा एष म
हानज आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु य एषोंतर्हृदय आकाशस्तस्मि
ञ्छेते सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कर्म
णा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरे
ष भूतपाल एष सेतुर्विधारण एषां लोकानामसंभेदाय तमेतं वे
दानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनैत

मेवंविदित्वामुनिर्भवत्येतमेवप्रव्राजिनोलोकमिछंतःप्रव्रजंत्येत
द्धस्मवैतत्पूर्वेविद्वांसःप्रजांनकामयंतेकिंप्रजयाकरिष्यामोये
षांनोयमात्मायंलोकइतितेहस्मपुत्रैषणायाश्चवित्तैषणायाश्चलो
४ कैषणायाश्चव्युत्थायाथभिक्षाचर्यंचरंतियाह्येवपुत्रैषणासावित्तैष यावित्तैषणा
णासालोकैषणोभेह्येतेएषणेएवभवतःसएषनेतिनेत्यात्मागृह्योन
हिगृह्यतेशीर्योनहिशीर्यतेसंगोनहिसज्यतेसितोनव्यथतेनरि
ष्यत्येतमुहैवैतेनतरतइत्यतःपापमकरवमित्यतःकल्याणमकरव २
मित्युभेउहैवैषएतेतरतिनैनंकृताकृतेतपतः॥२२॥तदेतदृचाभ्यु ३५
क्तमेषनित्योमहिमाब्राह्मणस्यनवर्द्धतेकर्मणानोकनीयान्॥तस्यैवस्या

चि

त्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति तस्मादेवंविच्छांतो दांत
उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं
पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं
तपति विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडि
ति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह दा
स्यायेति ॥२३॥ स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानो विंदते वसु य
एवं वेद ॥२४॥ स वा एष महानज आत्माजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्माभयं
वै ब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥२५॥ ब्राह्मणं चतुर्थं ॥४॥ अथ ह या
ज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी च तयोर्ह मैत्रेयी ब्र
ह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्त

६९

मुपाकरिष्यन्॥१॥मैत्रेयीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यःप्रव्रजिष्यन्वाअरेहम
स्मात्स्थानादस्मिहंततेनयाकात्यायन्यांतंकरवाणीति॥२॥साहोवा
चमैत्रेयीयन्नुमइयंभगोःसर्वापृथिवीवित्तेनपूर्णास्यात्स्यान्न्वहं वि २
तेनामृताहो३नेतिनेतिहोवाचयाज्ञवल्क्योयथैवोपकरणवतांजी
वितंतथैवतेजीवितंस्यादमृतत्वस्यतुनाशास्तिवित्तेनेति॥३॥सा
होवाचमैत्रेयीयेनाहंनामृतास्यांकिमहंतेनकुर्यांयदेवभगव
न्वेदथतदेवमेब्रूहीति॥४॥सहोवाचयाज्ञवल्क्यःप्रियावैखलु
नोभवतीसतीप्रियमवृधद्धंततर्हिभवत्येतद्व्याख्यास्यामितेव्या १७
चक्षाणस्यतुमेनिदिध्यासस्वेति॥५॥सहोवाचनवाअरेपत्युःका
मायपतिःप्रियाभवत्यात्मनस्तुकामायपतिःप्रियोभवतिनवाअ

छब्दां छक्नुयाद्ग्रहणाय दुंदुभेस्तु ग्रहणेन दुंदुभ्याघातस्य
वा शब्दो गृहीतः ॥८॥ स यथा शंखस्य ध्मायमानस्य न बाह्यां
छब्दां छक्नुयाद्ग्रहणाय शंखस्य तु ग्रहणेन शंखध्मस्य
वा शब्दो गृहीतः ॥९॥ स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्यां
छब्दां छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य
वा शब्दो गृहीतः ॥१०॥ स यथार्द्रैधाग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धू
मा विनिश्चरंत्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेवैतद्य
दृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वांगिरस इतिहासः पुराणं वि

५८

द्याउपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्ट
ꣳ हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्य
स्यैवैतानि सर्वाणि निश्वसितानि ॥ ११ ॥ स यथा सर्वासामपाꣳ समुद्र
एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ स्पर्शानां त्वगेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ रसानां
जिह्वैकायनमेवꣳ सर्वेषां गंधानां नासिके एकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ
रूपाणां चक्षुरेकायनमेवꣳ सर्वेषाꣳ शब्दानाꣳ श्रोत्रमेकायनमेव
ꣳ सर्वेषाꣳ संकल्पानां मन एकायनमेवꣳ सर्वासां विद्यानाꣳ हृदय ५९
मेकायनमेवꣳ सर्वेषां कर्मणाꣳ हस्तावेकायनमेवꣳ सर्वेषामा
नंदानामुपस्थ एकायनमेवꣳ सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकानम य

रेजायायैकामायजायाप्रियाभवत्यात्मनस्तुकामायजायाप्रिया
भवतिनवाअरेपुत्राणांकामायपुत्राःप्रियाभवंत्यात्मनस्तुकामा
यपुत्राःप्रियाभवंतिनवाअरेवित्तस्यकामायवित्तंप्रियंभवत्या
त्मनस्तुकामायवित्तंप्रियंभवतिनवाअरेपशूनांकामायपशवःप्रि
याभवंत्यात्मनस्तुकामायपशवःप्रियाभवंतिनवाअरेब्रह्मणः
कामायब्रह्मप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायब्रह्मप्रियंभवतिनवा
अरेक्षत्रस्यकामायक्षत्रंप्रियंभवत्यात्मनस्तुकामायक्षत्रंप्रियं
भवतिनवाअरेलोकानांकामायलोकाःप्रियाभवंत्यानस्तुकामा त्म
यलोकाःप्रियाभवंतिनवाअरेदेवानांकामायदेवाःप्रियाभवंत्यात्मन
स्तुकामायदेवाःप्रियाभवंतिनवाअरेवेदानांकामायवेदाःप्रियाभ

सर्वं तं परादाद्योन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ८
वंत्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवंति न वा अरे भूतानां कामा
य भूतानि प्रियाणि भवंत्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवं
ति न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रि
यं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रे
य्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं ॥५॥ ब्रह्म
तं परादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं परादाद्योन्यत्रात्मनः क्ष
त्रं वेद लोकास्तं परादुर्योन्यत्रात्मनो लोकान्वेद देवास्तं परादुर्यो
न्यत्रात्मनो भूतानि [illegible] तं परादुर्योन्यत्रात्मनो भूतानि वेद १०
इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानी
दं सर्वं यदयमात्मा ॥६॥ स यथा दुंदुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यां
देवान्वेद वेदास्तं परादुर्योन्यत्रात्मनो वेदान्वेद ३

वं॰सर्वेषामध्वनांपादावेकायनमेवं॰सर्वेषांवेदानांवागेकायनं॥१२॥
सयथासैंधवघनोनंतरोबाह्यः कृत्स्नोरसघनएवैवंवाअरेयमात्मानं
तरोबाह्यः कृत्स्नःप्रज्ञानघनएवैतेभ्योभूतेभ्यःसमुत्थायतान्ये
वानुविनश्यतिनप्रेत्यसंज्ञास्तीत्यरेब्रवीमीतिहोवाचयाज्ञवल्क्यः
॥१३॥साहोवाचमैत्रेय्यत्रैवमाभगवान्मोहांतमापीपिपन्नवाअहमि
मंविजानामीतिसहोवाचनवाअरेहंमोहंब्रवीम्यविनाशीवाअरेऽय
मात्मानुच्छित्तिधर्मा॥१४॥यत्रहिद्वैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यति
तदितरइतरंजिघ्रतितदितरइतरं॰रसयतेतदितरइतर
मभिवदतितदितरइतरं॰शृणोतितदितरइतरंमनुतेतत

६९ पश्येत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं रसयेत्तत्केन कमभिवदेत्तत्केन क २

दितरइतरं स्यज्राति तदितरइतरं विजानाति यत्र त्वस्य सर्वमा न
त्मैवाभूत्तत्केन कं ॰ शृणुयात्तत्केन कं मन्वीत तत्केन कं॰
स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं विजानाति तं केन
विजानीयात्स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न
न हि शीर्यते संगो न हि सज्जते सितो व्यथते न रिष्यति विज्ञाता
र मरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनासि मैत्रेय्येतावदरे खल्व
मृतत्वमिति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥५॥ ब्राह्मणं ॥५॥ अथ २०
वंशः पौतिमाष्यो गौपवनाद्गौपवनः पौतिमाष्यात्पौतिमा

प ...जोपवनाद्ध्रौवनः कौशिकात्कौशिकः कौंडिन्यात्कौं
डिन्यः शांडिल्याच्छांडिल्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ।१।
आग्निवेश्यादाग्निवेश्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो [illegible]
गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो गा
र्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उद्दालकायनादुद्दालकायनो जाबालायना
ज्जाबालायनो माध्यंदिनायनान्माध्यंदिनायनः सौकरायणात्सौ
करायणः काषायणात्काषायणः सायकायनात्सायकायनः कौशि
कायनेः कौशिकायनिः ।२। घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पाराशर्या
यणात्पाराशर्यायणः पाराशर्यात्पाराशर्यो जातूकर्ण्याज्जात

कृत्थि आसुरायणाच्च यास्काच्चासुरायणात्सैवणेः सैवणिरौप
जंघनेरौपजंघनिरासुरेरासुरिर्भारद्वाजाद्भारद्वाज आत्रेया
दात्रेयो मांटेर्मांटिर्गौतमाद्गौतमो गौतमाद्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः
शांडिल्याच्छांडिल्यः कैशोर्यात्काप्यात्कैशोर्यः काप्यः कुमारहारिता
त्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौंडिन्याद्विदर्भीकौंडिन्यो
वत्सनपातो बाभ्रवाद्वत्सनपाद्बाभ्रवः पथः सौभरात्पंथाः सौभ
रोयास्यादांगिरसादयास्य आंगिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभूति
स्त्वाष्ट्रो विश्वरूपात्त्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोश्विभ्यामश्विनो दधी २१

चङ्ङाथर्वणाद्दध्यङ्ङाथर्वणोऽथर्वणाद्दैवादथर्वा दैवो मृत्योः प्रा
ध्वंसनान्मृत्युः प्राध्वंसनः प्रध्वंसनात्प्रध्वंसन एकर्षेरे
कर्षिर्विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनात
नात्सनातनः सनगात्सनगः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्म
स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ॥३॥ ब्राह्मणं ॥६॥ चतुर्थोध्यायः समाप्तः

१०१

101/11

इति बृहदारण्यके चतुर्थोध्यायः

अध्यायचतुष्टयम्॥